

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'œuvre
d'Henri de Man

N° 19 - novembre 1992

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'œuvre
d'Henri de Man

N° 19 - novembre 1992

Table des matières - Inhoudsopgave

<u>Rédaction</u>	Liste des publications	1
<u>Rédaction</u>	Nouvelles du secrétariat	3
<u>Herman Balthazar</u>	Studienamiddag	4
<u>AMSAB</u>	Historiek van de Arbeidershogeschool	5
<u>Piet De Buyser</u>	Massificatie en democratie	11
<u>Redactie</u>	Nieuws uit Amerika	13
<u>Michel Brélaz</u>	Lost Comrades (D. White)	15
	Hulde aan Hendrik de Man (1907)	23
<u>Redactie</u>	Hulde aan Hendrik de Man (1992)	25
<u>AMSAB</u>	Hendrik de Man in Zwitserland	27
<u>R.Hemmerijckx</u>	Oorlogsbureau van de BSP in 1942	35
<u>Piet De Buyser</u>	Enkele kanttekeningen 50 jaar later	39
<u>Piet Clement</u>	Hendrik de Man, minister van financiën	41
<u>Michel Brélaz</u>	Stéphane Clouet: De la rénovation à l'utopie socialistes	68
<u>Johnny Anthoons</u>	Luc Huyse :La Belgique et l'acceptation de son passé	71

Tous droits de reproduction en de traduction réservés

Copyright 1992

ASSOC. POUR L'ETUDE DE L'OEUVRE D'HENRI DE MAN

p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines pol.

Place de l'Université 3 CH1211 Genève/Suisse

De VERENIGING VOOR DE STUDIE VAN HET WERK VAN HENDRIK DE MAN bestaat 20 jaar.

Op 18, 19 en 20 juni 1973 organiseerde de "Faculté de droit" van de Universiteit van Genève, onder het voorzitterschap van Prof. Ivo Rens, een Internationaal Colloquium gewijd aan het werk van Hendrik de Man. Men telde ruim zestig deelnemers uit Zwitserland, Frankrijk, België, Engeland, Amerika, Nederland en Duitsland. Op 20 juni uitten een aantal deelnemers de wens dat er een vereniging zou opgericht worden voor de studie van het werk van Hendrik de Man, voortbouwend op de boeiende resultaten van het Colloquium. Reeds op 7 september 1973 werden in Genève onder het voorzitterschap van Prof. Madeleine Grawits (Parijs) tijdens een stichtingsvergadering de statuten van de "Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man" goedgekeurd en werd Jef Rens tot eerste president gekozen.

De "Vereniging..." kreeg, als VZW naar Zwitsers recht, haar maatschappelijke zetel in Genève. Haar roeping en haar oogmerken zijn internationaal, net zoals haar ledenbestand. Dit blijkt al uit de samenstelling van het eerste verkozen bestuurscomité: Jef Rens (België), Madeleine Grawitz (Frankrijk), Pierrette Rongère (Frankrijk), Hendrik Brugmans (Nederland), Peter Dodge (Verenigde Staten), Georges Lefranc (Frankrijk), A.M. van Peski (Nederland), Ivo Rens (België), Jan de Man (België), Maurits Naessens (België), Michel Brélaz (Zwitserland).

De Vereniging wil een aanmoediging zijn voor de wetenschappelijke studie van het werk van Hendrik de Man alsook voor het historisch onderzoek over de genese, de evolutie en de invloed ervan en, op meer algemene wijze, doen kennen wat in dit werk nog steeds een belang vertoont voor de oplossing van de huidige politieke, sociale, economische en culturele problemen.

Het is de vurige wens van de Vereniging om, in een geest van begrip en objectiviteit, al de personen te groeperen die, in welke hoedanigheid dan ook, interesse hebben voor haar oogmerken. Nadere gegevens over het lidmaatschap worden graag verstrekt op eenvoudige aanvraag aan:

VERENIGING VOOR DE STUDIE VAN HET WERK VAN HENDRIK DE MAN
 Secretariaat voor Benelux
 Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 Edegem/Antwerpen, tel. 03/449.03.31

Activiteiten

De Vereniging brengt ieder jaar een "Bulletin" uit met bijdragen van de leden (in het Nederlands, Frans, Engels en Duits). Toezending is in het lidgeld begrepen. Regelmatig wordt er, tijdens de algemene vergadering, een studienamiddag georganiseerd over een onderwerp dat rechtstreeks verband houdt met de werken van Hendrik de Man en de actualiteit. (bv. Het Plan de Man nu, Massificatie en cultuurverval, Nationalisme en socialisme, Tentoonstelling Hendrik de Man 1885-1985.)

De Vereniging heeft ook een aantal publikaties beschikbaar.
 Leverbaar eind 1992:

a) Werken van HENDRIK DE MAN

- * Au delà du marxisme - 1974 - 446 pp.- BF. 500.-
- * L'idée socialiste 1975 - 542 pp. BF. 600.-
- * Der neuentdeckte Marx redécouvert - 1980 - 82 pp. BF. 300.-
- * Voorbij het nationalisme - 1988 - 260 pp. BF. 500.-
- * Massificatie en cultuurverval - 1991 - 254 pp. BF. 700.-
- * Nationalisme en socialisme - 1991 - 106 pp. BF. 300.-

b) Publikaties van de "Association..."

- * Actes du colloque international sur l'oeuvre d'Henri de Man,

Genève 1973 - 3 volumes - 330 pp. - BF. 500.-

* Bulletin de l'Association... Verschijnt sinds 1974 jaarlijks met bijdragen van de leden, verslagen over manifestaties, berichten voor de leden... Alle verschenen delen zijn leverbaar, de delen 1,2,3 als fotokopie, de delen 4 t/m 19 à 300 BF. per deel.

MICHEL BRELAZ

* Henri de Man, une autre idée du socialisme - 1985 - 814 pp. - BF. 800.-

* Leopold III et Henri de Man - 1988 - 340 pp. - BF. 700.-

* Dossier Léopold III et autres documents sur la période de la seconde guerre mondiale - 1989 - 456 pp. - BF. 700.-

PETER DODGE

* The faith and works of Hendrik de Man - 1966 - 280 pp. - BF. 800.-

* A documentary study of Hendrik de Man 1979 - 384 pp. - BF. 800.-

ADRIAAN VAN PESKI

* Ein Wille zum Sozialismus - 1963 - 24 pp. - BF. 100.-

PUBLIKATIES ROND DE HERDENKING HDM/1885-1985

AMVC: Hendrik de Man - Een portret - 72 pp. - BF. 300.-

Mens en taak - Hendrik de Man 1885/1985 - 44 pp. BF. 200.-

Open venster - H. de Man - Een ethisch socialisme.

32 pp. - BF.100.-

HENDRIK DE MAN - Persoon en ideeën

Deze reeks bestaat uit zes delen van ca. 500 pp. ieder. De spelling is aangepast aan de huidige stand. Een aantal teksten (vooral in deel 5) zijn voor het eerst vertaald. Ieder deel wordt ingeleid door een lid van de redactie.

1. Autobiografie (Red. M. Van Haegendoren) - 1975

2. Psychologie van het socialisme - Opbouwend socialisme (Red. Leo Magits) - 1975

3. De socialistische idee (Red. Lode Hancké) 1975

4. Het planisme (Red. Pieter Frantzen) 1975

5. Een halve eeuw doctrine: vijftig jaar teksten (Red. Herman Balthazar) 1975

6. Massificatie en cultuurverval (Red. Walter De Brock) + Bibliografie (Wouter Steenhaut) 1976.

N.B. Van deze belangrijke reeks, die sedert verschillende jaren uitverkocht is, heeft de Vereniging nog enkele stellen kunnen bemachtigen. Slechts leverbaar per stel - BF. 6000.-

=====

BESTELADRES: De werken worden u toegezonden na storting van het bedrag op rekeningnummer 220-0866780-24 van de Vereniging voor de Studie van het werk van Hendrik de Man, Ockeghemstraat 16, B-2650 EDEGEM

=====

STUDENTEN, aandacht !

Studenten krijgen bij aankoop van deze werken een korting van 25%

=====

NOUVELLES DU SECRETARIAT

neuvième ème Assemblée générale ordinaire de l'Association pour l'Etude de l'oeuvre d'Henri de Man a eu lieu à Bruxelles le samedi 25 janvier 1992. Le président sortant Herman Balthazar tient à remercier les membres du Comité qui ont facilité sa tâche au cours des années écoulées. Le président, qui n'est pas rééligible après trois termes de deux ans, déclare avoir appris avec plaisir que M. Van Haegendoren est disposée à assumer la présidence de l'Association. Aux yeux de H. Balthazar la candidature de M. Van Haegendoren se justifie pleinement eu égard à la biographie et aux autres études publiées par ses soins. Il recommande l'Assemblée de confier la présidence de l'Association à M. Van Haegendoren.

L'Assemblée approuve par acclamation la candidature de M. Van Haegendoren.

A l'avis de H. Balthazar, le colloque de l'après-midi aurait pu être consacrée au sujet très actuel du retour du nationalisme. Faute de pouvoir anticiper sur les vicissitudes de la vie internationale, l'Association n'a pas été en mesure de prévoir l'actualité de ce thème. Il pourra néanmoins être retenu pour le colloque suivant.

(20 novembre 1993)

Le président estime que deux éléments ont présidé aux choix du thème du colloque de cet après-midi. Il y a en premier lieu la réédition de la traduction néerlandaise de "Vermassing und Kulturverfall". Les techniques actuelles ont en effet permis d'en tirer cinquante exemplaires. En outre, l'évolution d'après-guerre a révélé une forte expansion de communications de masse, mais les effets de cette expansion ne sont pas appréciés partout de la même façon et une réflexion approfondie s'impose plus que jamais.

Autre élément décisif pour le choix non seulement du sujet mais aussi de la location du colloque: l'Ecole Ouvrière Supérieure commémore le fait qu'elle a été fondée - par Henri de Man! - il y a soixante-dix ans.

Conclusion:

Le colloque a eu lieu dans les locaux de l'Ecole Ouvrière Sup.

Deux thèmes ont été discutés:

Le rôle de l'Ecole Ouvrière Supérieure dans la formation des cadres du mouvement socialiste.

La massification, la culture la démocratisation.

STUDIENAMIDDAG JANUARI 1992

Organisatie: Vereniging voor de studie van het werk van
Hendrik de Man = Arbeidershogeschool = AMSAB

INLEIDING

Het eerste thema betreft de rol van de Arbeidershogeschool, zowel qua ideologisch concept als wat de feitelijke resultaten betreft als vormingsschool voor tientallen leidinggevende militanten in de verschillende takken van de Socialistische Beweging.

Voor het concept en de pedagogische methode was H. de Man de charismatische inspirator. Reeds voor 1914 had H. de Man de ideeën voor ogen van een alternatieve, proletarische anti-beweging. Uit de ervaring van de oorlogsjaren kwam een gelouterde visie, die veel sterker gericht was op een ethische en voluntaristische visie van een socialistisch maatschappijbeeld dat moest ingepast worden in de wankelende onvolmaaktheden van een democratische massamaatschappij, die na 1918 vorm kreeg. In de Arbeidershogeschool heeft hij er een toepassing voor gezocht. Alhoewel hij reeds in 1922 naar Duitsland vertrok heeft hij toch een zeer sterke stempel gedrukt op de startfase van de school. Het is de bedoeling deze erfenis en de verdere evolutie ervan in een eerste deel van deze studiedag te herdenken en te evalueren.

Het tweede thema gaat over een latere fase in de Mans opvattingen. Na zijn ontgoochelende ervaringen als regerings- en partijleider, en na de bitterheid van zijn faliekante keuze in de Tweede Wereldoorlog schreef de "Cavalier Seul" in zijn Zwitserse ballinschap kort na de oorlog "Massificatie en cultuurverval", een pessimistisch beeld over de massamaatschappij waarvoor hij in 1920/1921 een vormende voorhoede wou bouwen. Dit boek is uitgegeven als zesde deel van de Standaard-uitgave, met commentaar van Walter De Brock. Wij zijn echter een halve eeuw verder, en zowel de herdenking van 70 jaar Arbeidershogeschool als de analyse van de Mans cultuurpessimisme na 1945 heeft weinig zin, wanneer we niet terzelfdertijd het dispuut aangaan over het begrip "arbeidersopvoeding" in dit verwarrende einde van de 20e eeuw.

Daarom zullen Piet De Buyser en Dr. Koen Raes hun visie geven op nut en onnut van de Mans denkbeelden over cultuur, vorming en opvoeding.

Herman BALTHAZAR

HISTORIEK VAN DE ARBEIDERSHOGESCHOOL VAN BIJ HAAR ONTSTAAN TOT WO II

Toen de arbeidersbeweging, daartoe aangemoedigd door E. Vandervelde, in 1908 overging tot het oprichten van de "Nationale School van de Landelijke Raad, betekende dit naast de bestaande lokale initiatieven zoals studiekringen, toneelverenigingen, muziekmaatschappijen e.d. het begin van vormende activiteiten van een hogere graad op nationaal vlak. Hiermee werd een moeizame, maar gestadige ontwikkeling aangezwengeld die pas veel later met de oprichting van de huidige Arbeidershogeschool zou voleindigd worden. De belangstelling voor deze eerste Brusselse school waar men, in cyclussen van 6 maand zondagonderwijs, de basis wenste bij te scholen en theoretisch te onderrichten, bleef echter uit. Dit niettegenstaande de publikatie van de lesverslagen in de nationale pers. Aan die toestand werd pas in 1911 verholpen, namelijk door de stichting van de Centrale voor Arbeidersopvoeding. In 1911 ook werden 17 regionale socialistische scholen opgericht onder de bescherming en pedagogische supervisie van de nieuw opgerichte C.A.O. waarbij men trachtte de actiefste leden vertrouwd te maken met de doctrine, organisatie en concrete problemen van de arbeidersbeweging. Door toedoen van de C.A.O. werd de Nationale School van de Landelijke Raad omgevormd tot twee (één Franstalige en één Nederlandstalige) nationale socialistische zondagsscholen. Parallel daarmee werden voor de bestendige syndicale secretarissen twee nationale syndicale scholen opgericht, met lessen op weekdagen. Door een beter financieel plan en door tussenkomst van de afvaardigende organisaties in de reiskosten hoopte men op een grotere toeloop vanuit de provincie. Deze organisatie was succesvol - vooral van Waalse zijde waren de aanvragen enorm - in die mate zelfs dat men al gauw overging tot het opstellen van selectienormen. De maxime van Marx: "er is geen enkele koninklijke baan voor de wetenschap, en die niet vrezen zich bij het beklimmen harer sterke paden te vermoeien, hebben kans haar stralend toppunt te bereiken", stond hoog in het vaandel geschreven. Dit kan men nalezen in "Enkele raadgevingen voor leergierige arbeiders" (2e jaarverslag over de werking van de Centrale voor Arbeidersopvoeding). Hendrik de Man verving de "conférences" door "de véritables cours". De twee belangrijkste cursussen waren staatshuishoudkunde en geschiedenis. De eerste werd aan de Vlaamse school gedoceerd door de Nederlandse theorericus Frank Van Der Goes. Hij behandelde onderwerpen als "De oorsprong en werking van de kapitalistische productiewijzen", "Historische vormen der uitbuiting van de kapitalistische productiewijzen", "Grondbegrippen der marxistische economie". Hendrik de Man onderwees in de Vlaamse en de Waalse school de grote burgerlijke revoluties en hun oorzaken, en de meer algemene sociale en politieke geschiedenis. Niettegenstaande het zeer gedegen lesaanbod en de betere organisatie, bleef het aantal leerlingen dat het na een aantal lessen voor bekeken hield, aanzienlijk.

Strengere selectie, zo bleek uit een algemene enquête in de lagere socialistische en nationale scholen, drong zich op. Blijvend was ook de ongelijke Vlaamse en Waalse bezetting, waardoor van een "nationale" school niet echt sprake kon zijn. Terwijl de Vlaamse school kon bogen op een ruime belangstelling uit de provincie (Gent, Leuven, Tienen, Aalst enz.) bleef haar Waalse tegenhanger vooral een Brusselse aangelegenheid. In een niet onbelangrijke mate was dat te wijten aan een reeds bestaande gewestelijke infrastructuur in Wallonië. Dit bleef zo tot aan de oprichting van de Arbeidershogeschool in 1921. De syndicale scholen nu, respectievelijk opgericht te Gent (Vlaamstalig) en te Brussel (Franstalig), die zich vooral richtten op de vakvereniging, haar afgevaardigden en militanten en zich toelegden op het vormen van kaderpersoneel, gaven meer specifieke vormingscursussen. Naast geschiedenis en algemene theorie van de vakbeweging werd ook boekhoudkunde, statistiek en arbeidswetgeving gegeven, aangevuld met praktische oefeningen. Dit initiatief voldeed duidelijk aan een bestaande behoefte en werd door de vakvereniging enthousiast onthaald. Dit succes was ook te danken aan een voorafgaandelijke, door de C.A.O. en onder leiding van H. de Man georganiseerde studiereis naar Duitsland waaraan de belangrijkste syndicale leiders hadden deelgenomen. De meeste syndicale leiders hadden de lessen gevolgd, waardoor het daarop volgende jaar geen syndicale scholen meer werden opgericht. De nationale socialistische scholen, met uitbreiding van het lerarencorps en wijzigingen in het lesprogramma, bleven tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bestaan. Wegens algemene verplaatsingsmoeilijkheden werden de initiatieven op nationaal vlak toen opgeschort. De uitbouw van de plaatselijke scholen ging wel door.

In 1919 ging alle aandacht naar de uitbreiding van de lagere socialistische scholen en dit door het groeiend aantal basisleden. Het duurde nog tot 1921 vooraleer men tot de definitieve oprichting van de Arbeidershogeschool overging. Ook deze keer was Hendrik de Man de eigenlijke architect en bezieler van dit concept. Aan het eind van 1919 al waren de plannen voor een nieuwe nationale school van de hogere graad, ditmaal met een bestendige werking gedurende 1 semester, uitgewerkt. Het nieuwe ontwerp bevatte een aanzienlijke uitbreiding van de theoretische lessen. In samenwerking met de Vrije Universiteit te Brussel werd een lessenspakket samengesteld waarin lessen, gegeven aan de V.U.B. werden aangevuld met deze van de medewerkers van de C.A.O. Het voorzag ook in de mogelijkheid tot praktische stages in de arbeidsorganisaties. Er werd ook duidelijk aangestuurd op een school met grotendeels internen: "de leerlingen zouden er gemeenschappelijk leven in een lokaal, derwijze ingericht dat het er zou toe bijdragen de gewoonten van hygiëne en goede smaak te ontwikkelen (dixit de Man). Door het vertrek van de Man naar Amerika, grote financiële tekorten en vele andere prioriteiten van de C.A.O. werd de realisatie ervan uitgesteld. De "Centrale" bezat nog steeds niet de nodige zelfstandigheid en was

voor haar dagelijkse werking nog te zeer afhankelijk van de ondersteunende organisaties. Uit de samenwerking met het Solvay Instituut verkreeg men in 1920 voor vier studenten studiebeuzen voor het volgen van lessen in de politieke en sociale wetenschappen aan de V.U.B. In 1921 volgde dan eindelijk een doorbraak en werd de jaarlijkse begroting van de nieuw op te richten Arbeidershogeschool verzekerd door de "Penning van de school", een gemeenschappelijk fonds, waartoe de Algemene raad van de B.W.P., de Syndicale Commissie, de Koöperatieve dienst en het Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten hadden besloten. "De Penning" werd volgestort door een jaarlijkse bijdrage van 10 centiemen per lid, en dankzij de enorme aangroei van de arbeidersbeweging waren nu eindelijk ook de middelen voorhanden. Belangrijk ook voor de verdere legitimatie en omkadering van haar opdracht was de aanwezigheid van E. Vandervelde als minister van Justitie. Vandervelde, bij wie toen de zorg om de hervorming van het gevangeniswezen, de sociale bijstand en de jeugdbescherming prevaleerde, zag hierbij een belangrijke rol voor maatschappelijk dienstbetoon weggelegd. Bij koninklijk besluit liet hij toen ook de normen vastleggen voor de erkenning van scholen voor maatschappelijk dienstbetoon, en liet zich vervolgens niet onbetuigd in de werkelijke oprichting ervan. In dit gunstige klimaat en met de eerder genoemde financiële middelen kon men uiteindelijk overgaan tot de feitelijke oprichting van de "Arbeidershogeschool". Vrij vlug, na ca. 5 maand, verwierf men een geschikt gebouw, op ca. 5 ha, dat was gelegen te Ukkel nabij het Zoniënwoud. Men werkte aan de infrastructuur en stelde een lerarencorps samen. De school nam het statuut van vereniging zonder winstoogmerk aan en meteen waren de "Ecole Ouvrière Supérieure" en de "Arbeidershogeschool" een feit. Welke nu waren de invloeden, die uitgingen van de door Vandervelde op gang gebrachte evolutie naar maatschappelijk dienstbetoon? Men stelt vast dat met de effectieve opleiding tot sociaal assistenten, pas in de latere jaren, en eigenlijk helemaal pas na de Ite Wereldoorlog werd gestart. Tevens bleef haar belangrijkste oogmerk de permanente vorming van de arbeidersbeweging, van de aan haar gelieerde organisaties en vooral van haar militanten. Vrij algemeen verspreid, vooral onder de intellectuele of "edelsocialisten", was de latente angst voor een verdere verpaupering en verburgerlijking van de nieuw ontstane arbeidersklasse. Men vreesde ook een verlies van solidariteitsethos in haar rangen, naarmate het welslagen van de sociale actie een grotere materiële gerieflijkheid tot stand bracht. De nieuwe klasselose maatschappij moest zich bewust zijn van haar ontstaansgeschiedenis en, belangrijker nog, van haar nog steeds te vormen waardensteltel en bestaansredenen. "Het marxisme is de wetenschap van het kapitalisme, niet van het socialisme, stelde H. de Man vast in "Psychologie van het socialisme". Vanuit de vrees voor een intellectueel vacuüm moeten ook alle inspanningen om de basis van de arbeidersbeweging permanent intellectueel te onderbouwen worden gezien. (In strikt bijkomstige zin

werd men ook zijdelings geconfronteerd met de grote aanwas van de "catechisatie-instellingen" van de katholieke zuil). Het staat verder vast dat deze eerste Arbeidershogeschool op pedagogisch vlak een totale innovatie betekende. Het lesprogramma vulde de leemtes in de intellectuele en culturele vorming en streefde een betere kennis van de organisatie en de problemen van de arbeidersbeweging na. Theoretische algemene ontwikkeling werd aangevuld met studiereizen en praktische stages. De kandidaten waren voornamelijk jonge mannen die, door de ervaringen binnen hun resp. organisatie reeds wijs geworden, zich theoretisch wensten te bekwamen. Er ontstond een "levendig" dialectisch proces van theorie en praxis waarbij ook veel belang werd gehecht aan zelfonderricht. De bibliotheek van de school was de bestaande Centrale Bibliotheek van de C.A.O., een samenvoeging tot één fonds van de bibliotheek van het Bureau Socialiste International, de bibliotheek van César De Paepe, Hector Denis, de Syndicale Commissie en de Algemene Raad van de B.W.P. Hendrik de Man was van 1921 tot 1922 belast met de administratieve en pedagogische leiding van de school. Na zijn vertrek in 1922 volgden Piet Landsvreugd en Léon Delsinne (Ecole Ouvrière Supérieure) hem op. Vanaf het schooljaar 1922-1923 werden geen externen meer toegelaten. De studietijd van 6 maand werd met 4 maand verlengd, de leerlingen waren uitsluitend Franstalig. Het jaar daarna (1924) werden de Vlaams- en Franstalige scholen gelijktijdig ingericht. De duur ervan was 2 studiejaar, waardoor de leerlingen op het staatsexamen voor maatschappelijk assistent konden voorbereid worden. Het duurde nog tot 1927 vooraleer er een eerste zittijd voor vrouwen werd georganiseerd. Het was moeilijk daarvoor voldoende kandidaten te werven. Zij hadden weinig ervaring in de arbeidersbeweging en er waren ook praktische moeilijkheden voor vrouwen met een gezin. Uiteindelijk werden er 18 vrouwen voorgedragen. Deze eerste zittijd voor vrouwen was uiterst succesvol en dus voor herhaling vatbaar. Gedurende het hele interbellum ging het leerlingenaantal in stijgende lijn. Dankzij de invoering van op de nijverheid afgestemde specialisaties vond een steeds betere en doelmatiger doorstroming plaats van en naar de verschillende sectoren. Voorts was het opstarten van regionale recruteringscursussen vanaf 1927 een nuttig instrument voor de aanwerving. In 1930-1931 volgde nog een belangrijke verlenging van de studietijd tot 16 maanden, waarvan 3 stagemaanden en 3 maanden voor specialisaties. Daarna dienden de kandidaten maatschappelijk assistent nog een verhandeling voor te leggen. Dit schooljaar werd zowat het absolute recordjaar qua leerlingenaantal, hoewel men eigenlijk een fikse terugloop had verwacht wegens de uitgebreide lesuren. In 1932-1933 volgde voor de tweede maal een zittijd uitsluitend voor vrouwen, voor wie men een aantal lesonderwerpen had vervangen door meer specifieke, op de vrouwelijke leefwereld afgestemde thema's, zoals bevolkingspolitiek, de rol van de vrouw in het gezin, en het moederschap. De studiebezoeken gingen minder naar de industrieën en meer naar de sociale instellingen. In het

kader van de reorganisatie van de vrouwenbeweging volgde in 1936-1937 een derde zittijd. Er bestond een acuut tekort aan vrouwelijke leidinggevende krachten in specifieke sectoren zoals de raadplegingen voor zuigelingen, kindertehuizen en vakantiekolonies. In nieuw opgerichte sociale diensten van de openbare besturen zag men een steeds grotere rol voor vrouwen weggelegd. Ook is het niet onbelangrijk te vermelden dat men in 1936 nog steeds een grote inhaalbeweging op de christelijke scholen moest maken. Immers, er waren toen 400 "christelijke" vrouwelijke sociaal assistenten werkzaam, tegenover slechts 20 aan socialistische zijde. Vele van de oud-leerlingen kwamen ook opnieuw terecht in de verschillende organisaties en niettegenstaande het feit dat men nadrukkelijk geen bekwaamheidsdiploma's voor de hoogste functies binnen de arbeidersorganisaties wenste af te leveren, was het eerder regel dan uitzondering dat oud-leerlingen van de Arbeidershogeschool als bestendigen van de organisaties in dienst werden genomen en na verloop van tijd ook de belangrijkste functies bekleedden. Aldus vervulde de Arbeidershogeschool in de periode voor de Tweede Wereldoorlog een brede educatieve functie. Hierbij werden, zowel vanuit de pragmatische behoefte aan intellectueel geschoolde militanten en leidinggevende figuren, als vanuit de bezorgdheid om het intellectuele peil in haar rangen, fundamenten gelegd voor de verdere uitbouw en verruiming van de gehele sociale beweging.

(J.N.) (AMSAB-TIJDINGEN)

MASSIFICATIE EN DEMOCRATIE

Colloquium van 25 januari 1992 - Arbeidershogeschool - Brussel

Korte inhoud van de tussenkomst van Piet De Buyser over het werk: "VERMASSUNG UND KULTURVERFALL" (Hendrik de Man)

Het boek dat de Belgische socialist Hendrik de Man in 1951 geschreven heeft, is hoegenaamd niet voorbijgestreefd. Integendeel, de neerwaartse tendensen in onze cultuur, die hij toen heeft aangewezen, hebben zich nu, decennia later, doorgezet. Hendrik de Man had het meer bepaald over het feit dat de mens meer en meer vereenzaamd geraakt in de massa en dat zijn gedrag van bovenaf bepaald wordt: reclame kiest voor hem, de massa-media vormen zijn opinie, modeontwerpers zeggen hem hoe hij zich kleden moet... Er is steeds minder plaats voor zelfstandig denken. In 1926 had Hendrik de Man (in: "De psychologie van het socialisme") al geschreven dat het veel gemakkelijker is de massa's te wennen aan ondergeschiktheid dan aan zelfstandigheid. Hij was van mening dat onze beschaving zich in een gevaarlijke situatie bevond door deze massificatie, die een algemene nivellering naar beneden tot gevolg had. De massa-media - inzonderheid de commerciële zenders - zouden deze neerwaartse trend nog bevorderen, omdat ze er als "concurrerende ondernemingen" naar streefden steeds betere "kijk- en luistercijfers" te behalen. Hendrik de Man verwees hiervoor naar Amerikaanse toestanden. Maar wij kunnen vaststellen dat ook bij ons, zowel voor radio als voor televisie, overal commerciële zenders naar Amerikaans model zijn komen opdagen. Die zenders geven dikwijls een vertekend beeld van de werkelijkheid. Ze beweren wel geen politieke boodschap te brengen, terwijl hun politieke bedoeling er juist in bestaat de mensen zodanig bezig te houden dat ze zich om de werkelijke problemen niet meer bekommeren. De nieuwe cultuurfilosofen, zoals Hans-Magnus Enzenberger, beweren wel dat de televisie de mensen niet manipuleert, maar recente voorbeelden bewijzen het tegendeel. Denk aan de berichtgeving over de Golfoorlog of aan de doden in Timisoara. Er ontstaat hierdoor een gevaarlijke situatie, als men bedenkt dat geld tegenwoordig alles in het medialandschap bepaalt. Bekijk gewoon de programma's van de commerciële zenders op eigen bodem. Het is al "entertainment" wat de klok slaat, met idiote spelletjes (waarmee soms ongelooflijk hoge bedragen te winnen zijn) met daarbij veel Amerikaanse pulp.

Hendrik de Man wees ook op het gevaar van de veramerikanisering. Hij toonde zich verontrust over de gecommercialiseerde en materialistische levenswijze van de Amerikaanse burgers en ook, in de verlenging daarvan, over het cultureel vacuüm in dat land. Voor hem stonden de Verenigde Staten aan de spits van een evolutie die heel onze westerse beschaving bedreigt. Ook deze veramerikanisering heeft zich tijdens de voor-

bije decennia verder voltrokken. Voorbeelden daarvan vindt men in de verspreiding van de atonale muziek, het infantilisme in de beeldende kunst, en ook in de commercialisatie van het hele kunstgebeuren. De waarde van een kunstwerk wordt vandaag de dag niet meer bepaald op grond van artistieke criteria. Men spreekt nu over kunst meestal in termen van geld. Zelfs de klassieke meesters ontsnappen niet aan deze regel. Men betaalt miljoenen voor een doek dat Van Gogh vergeten heeft weg te gooien... Geld verdienen wordt nu tot een kunst verheven. Dit leidt tot grote aberraties.

In tegenstelling tot wat sommigen beweren was Hendrik de Man geen cultuurpessimist. Hij wees elke fataliteit af. Hij bleef voluntarist, ervan overtuigd dat het door vorming mogelijk is een levenshouding te bevorderen die zoveel mogelijk mensen tegen de massificatie immuun zou maken, derwijze dat ze kunnen kiezen tussen echte en onechte waarden.

Het werk: "Vermassung und Kulturverfall" verscheen in 1951, en de Franse vertaling, "L'ère des masses et le déclin de la civilisation", in 1953.

Er moest tot in 1976 gewacht worden op een Nederlandse vertaling. Toen verscheen, als deel 6 in het grote werk "Hendrik de Man, persoon en ideeën" bij Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij "Massificatie en cultuurverval" in vertaling van Walter De Brock.

In 1992 bezorgde de Vereniging voor de studie van het werk van Hendrik de Man een herdruk van deze (inmiddels uitverkochte) vertaling. (700 fr.)

NIEUW

Zopas verscheen een nieuw werk van een van onze Amerikaanse leden, waarvoor wij uw bijzondere aandacht vragen, **LOST COMRADES: SOCIALISTS OF THE FRONT GENERATION, 1918-1945**

door Dan S. White (Cambridge, Massachusetts/London, Harvard University Press, 1992)

Hierbij volgt een inleiding van de auteur zelf.

Lost Comrades employs the concept of generation in interpreting the careers of the most promising group of personalities to emerge within the socialist movement during the interwar years. All the leading figures among them - Hendrik de Man in Belgium, Carlo Mierendorf and Theodor Haubach in Germany, Oswald Mosley in Britain and Marcel Déat in France - saw combat in the First World War, and their political activity and ideological exploration were decisively marked by the experience.

Lost Comrades follows the Front Generation socialists from their questioning of marxist orthodoxies in the 1920s into their confrontations with the twin challenges of fascism and economic depression in the early 1930s. Responding to these dangers, they devised - with limited success - counterpropaganda against the new mass movements of the right and planning blueprints for the economy. Eventually, some of them shifted their hopes to fascism or, during the Second World War, to accommodation with Hitler's New Order. Others, however, ended as martyrs in the wartime resistance. Yet even these divergent paths displayed parallels which reflected their common starting point.

The initiatives of the Front Generation to renew socialisme, to carry it beyond Marxism and beyond the working class, were profound and original. In tracing these unfulfilled efforts, *Lost Comrades* seeks to bring a new clarity to the hopes and limitations of European socialism between the two world wars.

Hierna volgt een uitvoerige bespreking van het nieuwe boek van Dan S. White van de hand van onze secretaris-generaal Michel BRELAZ.

"La préparation de ce livre a duré longtemps" déclare l'auteur, qui l'avait en effet annoncé en 1981 dans un article publié par le "Journal of Contemporary History" sous le titre "Reconsidering European Socialism in the 1920s". Disons-le d'emblée: le résultat est à la mesure de cette longue gestation. En moins de 200 pages de texte, White nous offre une des meilleures synthèses qu'il nous ait été donné de lire sur le sujet très controversé de l'alternative socialiste entre les deux guerres. Un nouveau fleuron s'ajoute aux nombreux et souvent remarquables travaux que les historiens américains ont consacrés à l'Europe. Ce qui ne gêne rien, il est écrit dans une langue sobre et concise, accessible même, me semble-t-il, aux lecteurs ne possédant que des rudiments d'anglais.

Dans son article de 1981, White exposait ses raisons de "reconsidérer le socialisme européen des années 1920". L'historiographie du mouvement s'accordait sur le constat d'échec du réformisme qui, malgré des réussites occasionnelles et provisoires, avait abandonné l'initiative d'un changement radical de la société à des concurrents autrement plus dynamiques et plus redoutables que lui. La célèbre apostrophe de Léon Blum à l'adresse des "intégristes" de Tours, qui s'apprêtaient en 1920 à rejoindre la IIIe Internationale, donnait le ton de cette résignation: "Pendant que vous irez courir l'aventure, il faut que quelqu'un reste garder la vieille maison". La social-démocratie respirait le charme désuet d'une "vieille maison" où des dirigeants timorés, sans imagination, cultivaient leur part de l'héritage marxiste en philosophant sagement sur l'exercice et la conquête du pouvoir, tandis que d'autres, moins férus de patience et de prudence, se lançaient à l'assaut des masses et du pouvoir.

La défaite du fascisme, le confinement du communisme derrière le glacis soviétique, et tout récemment son effondrement chaotique, le triomphe universel du capitalisme ont depuis lors rendu quelques couleurs au sombre bilan du socialisme démocratique qui, renonçant à toute doctrine maximaliste, avait resurgi des décombres de la guerre comme une force d'avenir. De deux choses l'une, ou bien son déclin lui avait été finalement profitable, ou bien, sous l'apparence du déclin, y avait-il eu l'amorce d'une métamorphose réussie. Le réexamen de la question progressa d'autant mieux qu'il se fit parallèlement à la marginalisation croissante et à la faillite déclarée du marxisme. On en oublia presque qu'échec il y avait pourtant eu et que l'imputer au seul marxisme - pour qui viendra aussi, n'en doutons pas, le temps d'un réexamen - ne rendait pas compte du fait que le socialisme de l'entre-deux-guerres n'avait pas mieux réussi là où l'influence du marxisme était restée négligeable.

Un autre résultat de ce réexamen fut de montrer que la critique du marxisme s'était manifestée bien avant la catastrophe et que du sein même du mouvement avaient jailli en nombre les idées, les solutions, les initiatives, les plans de toutes sortes pour sortir de l'impasse ou, à tout le moins, suggérer des alternatives. On découvrit ou redécouvrit Gramsci, de Man, Albert Thomas, Cole, les Fabiens, Wissell, toute une floraison d'intentions novatrices, sans parler du vieux Bernstein ni de penseurs non socialistes comme Rathenau ou Keynes. Qu'il y eût à prendre et à laisser dans ce foisonnement théorique ne suffit pas à expliquer pourquoi les dirigeants socialistes y demeurèrent pratiquement imperméables.

Sans prétendre apporter une réponse globale, White s'est proposé de mieux cerner le problème en étudiant un groupe de jeunes intellectuels qui furent à l'oeuvre durant les années 1920 et 1930 et lui paraissent avoir apporté une contribution des plus pertinentes à la critique du mouvement. Tel est l'objet de l'ouvrage qu'il nous donne aujourd'hui. Délaissant la voie traditionnelle qui aurait consisté à choisir un personnage principal ou un groupe à proprement parler et à décrire sa trajectoire, il a opté pour une approche collective mieux adaptée à son propos, plus originale mais aussi plus difficile: la combinaison de plusieurs biographies intellectuelles découpées par phases significatives et juxtaposées de telle façon qu'on suit en parallèle leur évolution à travers une succession de triptyques axés sur les trois principaux partis socialistes européens, le Labour Party britannique, la SFIO française et le SPD allemand.

Ce cadre formel s'articule autour de cinq figures principales formant la chaîne et la trame d'un tissu commun où chacune d'elles s'intègre à l'ensemble sans perdre son identité, avec pour fond de nombreux motifs secondaires qui élargissent la perspective. Les cinq figures sont celles de deux Allemands, Théodor Haubach et Carlo Mierendorff, d'un Français, Marcel Déat, d'un Anglais, Oswald Mosley, et d'un Belge, Henri de Man. Pourquoi eux ? Pourquoi cinq et ces cinq seulement ? Le choix peut surprendre de prime abord, car si les liens personnels sont très étroits entre Haubach et Mierendorff, amis de toujours jusqu'à leur fin tragique (le premier fut pendu en janvier 1945 pour sa participation au complot contre Hitler d'août 1944, le second mourut dans un bombardement à Leipzig en décembre 1943), s'ils sont assez forts entre eux et de Man, qui fut partie prenante dans leur quête d'un socialisme rénové et se lia d'amitié avec le second, il n'existe rien de semblable du côté de Déat, mis à part ses rapports occasionnels avec de Man, et moins encore du côté de Mosley, le plus atypique de tous, exception faite de l'une ou l'autre analogie avec Déat.

Ce ne sont pas ces liens asymétriques, incomplets, voire inexistants, qui peuvent justifier le choix de White, mais plutôt le fait que, malgré des origines et des histoires personnelles très différentes, ces hommes ont tous été profondément marqués et modelés dans leur état d'esprit, leurs attitudes, leur engagement politique, etc. par leur appartenance à la "génération du front" et leur expérience proprement bouleversante de la guerre (on parle ici de la Grande Guerre, celle de 14-18) - dont ils reçurent l'empreinte psychologique indélébile qui devait orienter leurs actions dans une direction commune pendant l'entre-deux-guerres. Un tel phénomène de génération n'est évidemment propre ni à cette époque ni à ce groupe en particulier. Mais quand l'événement est de première magnitude et le groupe très réceptif, son retentissement n'en est que plus significatif et plus persistant, et par conséquent plus facilement observable. Cela est vrai aussi dans d'autres domaines. La guerre de 14-18 n'eut pas au demeurant que des conséquences démographiques, économiques ou politiques désastreuses. Elle fut en même temps source de renouvellement, d'invention, de création, d'avancées de toutes sortes, à tel point qu'elle est rapidement apparue comme le tournant majeur et séculaire de l'histoire contemporaine, le véritable passage du XIXe au XXe siècle.

White n'est donc pas le premier à choisir ce point de départ, mais il est le premier à en tester systématiquement l'effet sur les futurs leaders socialistes de la génération du front. Tous venant de milieux aisés, tous engagés volontaires, tous (sauf de Man) partis au front très jeunes, avant même d'avoir pu achever leurs études ou pris un engagement politique, ils passèrent, quel que fût leur camp, par les mêmes sentiments d'exaltation, de peur, de solidarité, de révolte, d'espoir et d'illusions perdues. Ayant survécu à l'hécatombe, ils se sentirent spontanément investis, en quelque sorte, du devoir de représenter leurs camarades moins heureux, de réclamer et de mener à bien les changements profonds que la société devait, pensaient-ils, au sacrifice de leur génération décimée. Et puisque le socialisme, dont c'était la vocation et qui les attirait, avait échoué une première fois dans cette tâche, ils voulurent qu'il change lui aussi.

Voilà ce que tous, y compris l'atypique et aristocratique Mosley, recherchèrent dès lors, plus ou moins confusément et par des voies différentes, mais avec une détermination égale et un égal sentiment de l'urgence qu'il y avait à trouver une nouvelle raison d'être dans un monde à reconstruire. L'atmosphère générale de l'immédiat après-guerre fouettait leurs espérances. L'enthousiasme et l'impatience de la jeunesse soutenaient leur entreprise et en occultaient les difficultés. Chose étonnante quand on se souvient du jugement sévère que Kautsky, le maître à penser de la social-démocratie, portait sur le manque de sérieux de la nouvelle génération,

plus encline selon lui à courir l'aventure qu'à suivre l'exemple studieux des aînés, la fin de l'euphorie découragea à peine leur ardeur. Ils lui trouvèrent un débouché, les uns en reprenant des études interrompues, les autres en se lançant dans l'action politique (Mosley) ou militante (de Man qui, plus âgé et ayant charge de famille, céda momentanément à la tentation de découvrir, tout fait, le "monde nouveau" de l'Amérique). Mais leur voie était tracée et dès le milieu des années 1920, tous étaient à pied d'oeuvre avec un enthousiasme intact et une vision plus précise de ce qu'ils voulaient accomplir. Il ne saurait être question ici d'évoquer ce que furent leurs évolutions personnelles et pourtant parallèles, moins encore les différences de l'une à l'autre, les détails et les nuances qui font toute la substance de l'ouvrage. Le lecteur les découvrira de lui-même. Je n'en retiendrai ici que deux aspects spécifiques.

D'**Au delà du marxisme** au planisme, Henri de Man occupe une grande place dans le livre, ce qui ne tient pas à un choix préférentiel de l'auteur. Malgré les essais politiques d'un Déat (d'ailleurs plus tardifs) ou d'un Mosley, **Au delà du marxisme** s'affirma d'emblée comme l'expression théorique la plus pertinente et la plus complète des aspirations politiques du groupe. Par sa plus grande maturité, son expérience déjà longue, de Man pouvait se proposer sans présomption comme le mentor de la nouvelle génération. Sans présomption parce que, écrivait-il, "ce sont les expériences psychologiques de la période de guerre qui me donnent le droit de parler d'un livre écrit avec du sang, encore que je ne sois pas sûr d'avoir réussi à transformer, selon la formule de Nietzsche, ce sang en esprit." Et comme un mentor parce que, ajoutait-il, "la nouvelle génération, séparée de l'autre par un abîme d'expériences, voudrait être autre chose que l'ancienne, mais elle ne parvient pas à adapter ses idées à sa volonté nouvelle" (Préface d'**Au delà du marxisme**, 1974, p. 36, 39). Une certaine réciprocité est vraie aussi: sans la génération du front, le livre aurait été différent, par son contenu probablement, par son retentissement assurément. Du groupe des "Cinq", de Man était au surplus le seul en mesure de relier entre eux les différents courants nationaux de la génération du front, de les "fédérer" en quelque sorte par-dessus les frontières, et de préfigurer ce qu'aurait pu devenir une "nouvelle génération européenne", ce qu'elle ne put ou ne sut malheureusement pas devenir, et qui fut sa faiblesse, comme celle aussi de la social-démocratie tout entière, par rapport à des adversaires plus prompts qu'elle à s'affirmer sur le terrain. Ce que White ne dit pas, mais que je crois, c'est que de Man n'aspira en fait jamais à ce rôle, non pas faute d'avoir pris son bâton de pèlerin pour aller s'expliquer aux quatre coins de l'Europe (je n'en vois guère d'autres qui l'aient sillonnée aussi activement), mais parce que sa faculté

d'adaptation aux mentalités nationales l'inclinait à penser - en quoi il ne se trompait pas - que le combat devait être mené et serait gagné d'abord dans le cadre national, et qu'un rapprochement international viendrait alors de surcroît.

Cela nous amène à un autre aspect très important et fort controversé de la génération du front que White est, là encore, le premier à traiter comme il convient. Il s'agit de la fameuse dérive idéologique qui guettait les partisans d'une rénovation du socialisme allant "au delà du marxisme", y compris par des moyens empruntés aux autres protagonistes du changement, en particulier les fascistes. On sait que dans son essai **Ni droite, ni gauche** (1983), Sternhell a tranché la question en soutenant que la "trahison" des rénovateurs tenait en germe dans leur critique dès l'instant où celle-ci s'attaquait aux valeurs de la pensée rationnelle, libérale et démocratique que l'Occident devait à ses "Lumières", au nombre desquelles il compte - paradoxalement mais à bon droit - Marx et le marxisme; libérés de ces garde-fous traditionnels, la révision du marxisme, le volontarisme éthique, le socialisme national, le planisme et autres idées hérétiques cédaient à la tentation antirationaliste et ne pouvaient qu'aboutir à des formes de pensée et d'action "fascistoïdes". White élude d'autant moins les implications de cette dérive que trois des "Cinq" l'ont vécue à des degrés divers et que son "échantillon" est bien choisi à cet égard aussi. La création de la British Union of Fascists par Mosley dès 1932 en fournit le meilleur exemple, quelque excentrique qu'il soit.

Un autre exemple, plus significatif, apparaît dans le fait que Haubach, future victime du fascisme, et Mosley, futur fondateur du fascisme britannique, ont pu partager la même conception "héroïque" du socialisme, de la libération de la classe ouvrière par la reconnaissance de l'Etat comme levier et de la nation comme base de la réalisation socialiste, comme ils ont admis aussi la nécessité de combattre l'atrophie politique "en empruntant beaucoup à leurs adversaires fascistes et communistes" (Haubach dixit): un gouvernement fort, une propagande active et même des organisations paramilitaires capables de mobiliser les masses, les jeunes notamment. Que des formations comme le "Reichsbanner" ou l' "Eiserne Front" aient rassemblé des républicains loyalistes contre le national-socialisme ne change rien au problème, car tous les autres "emprunts" de ce type avaient la même justification. Quand Mierendorff, autre future victime du fascisme, mit au point en 1932, avec le psychologue russe Tchakotine, une propagande de masse à l'usage de l' "Eiserne Front", il combattait effectivement pour le socialisme et la démocratie contre le fascisme, mais sur le terrain et avec des moyens que celui-ci exploitait avec succès. Sous prétexte de dérapage et de contagion, valait-il mieux éviter tout risque

et lui abandonner le terrain et les moyens ? Ou se consoler de la défaite programmée du socialisme et de la République en proclamant: Qu'ils périssent, nous n'aurons pas failli ? Pour la nouvelle génération, l'alternative n'était d'ailleurs pas de transiger ou non. C'est parce qu'elle était intransigeante sur les principes qu'elle transigeait sur les moyens par souci d'efficacité. Les caciques, eux, voyaient peut-être mieux le risque, mais reculaient épouvantés parce qu'ils avaient moins confiance dans le but. Présomption, sans doute, d'un côté, mais plus certainement encore impuissance de l'autre.

Du dévoiement possible de l'idée, Sternhell conclut à sa fatalité. Puisque dévoiement il y a eu, dévoiement il devait y avoir. Sa thèse ressuscite le vieux discours de l'orthodoxie contre l'hérésie, mère de la trahison, qui fait complètement abstraction - même quand il proclame le contraire - des situations concrètes et des hommes réels qui y sont confrontés. Parler de la perversion de la démocratie et des libertés par la critique du marxisme ou le mythe du plan, alors que cette démocratie et ces libertés périssaient de stagner entre l'enclume du conservatisme social et le marteau des totalitarismes, c'est non seulement opposer une logique verbale à une réalité historique, c'est encore et surtout renverser l'ordre des choses et des responsabilités. Ce n'est pas ainsi que la génération du front concevait sa tâche, car ce n'est pas ainsi qu'elle se présentait à elle. Et ce n'est donc pas non plus ainsi que l'historien peut espérer la comprendre et expliquer le contexte historique dans lequel elle s'inscrivait.

La manière de White, sans doute moins impressionnante que celle de Sternhell, nous en dit beaucoup plus long à cet égard, dans la mesure où elle consiste à restituer la démarche de la nouvelle génération à partir de son point de départ, avec ses élans, ses tâtonnements, ses insuffisances, ses ambiguïtés et même ses égarements, c'est-à-dire tout ce qui fait la force et la fragilité d'une entreprise humaine aussi incertaine et problématique que la quête d'un ordre meilleur et plus juste, celle en l'occurrence que menèrent les leaders socialistes de la génération du front, marqués par un destin qui ne les rendit pas "maîtres de leurs destinées", comme ils l'auraient voulu, "mais victimes de forces qu'ils avaient clairement perçues sans parvenir à les dominer" (p. 192).

La vérité du vaincu est dans son combat, non dans sa défaite. La collaboration en 1940 et l'exil d'un de Man, la dérive fasciste d'un Déat ou d'un Mosley sont la confirmation du risque que l'homme responsable prend devant l'histoire. Elles n'ont ni plus ni moins de signification pour leurs idées et leur combat que la mort tragique d'un Haubach ou d'un Mierendorff. Ce ne sont que péripéties par rapport à l'essentiel qui fut et reste cette vision nouvelle du socialisme par laquelle ils cherchèrent à

justifier le sacrifice de leur génération et à prévenir le renouvellement de la catastrophe, fût-ce par des moyens inadéquats ou criticables. Le noeud de l'affaire est là: N'ont-ils pas suffisamment payé leur tribut à l'histoire par leur échec ou leur fin tragique, véritable défaite de la raison dont en aucun cas ils ne portent seuls la responsabilité ? Faut-il en plus qu'ils soient condamnés pour cela ? Il faudrait alors aussi condamner Haubach et Mierendorff que leur "mort héroïque" n'exonère nullement d'avoir mené le même combat et d'avoir échoué pour les mêmes raisons. White ne le pense évidemment pas. "Il y a des époques devant lesquelles les forces et les commodités de l'immobilisme suffisent à entraver les énergies du changement, même s'il est patent que le statu quo n'est pas porteur d'avenir. Telle fut la trappe de l'histoire où les socialistes de la génération du front se trouvèrent pris" (p. 196).

Cette conclusion ne convaincra sans doute pas tout le monde, mais elle est solidement accrochée à des faits têtus, plus têtus que les préjugés et les idéologies, et il faudra plus que des professions de foi pour la battre en brèche. Pour ma part je n'éprouve aucun besoin de tempérer l'éloge du livre par quelque réserve ou point de désaccord, non que je n'en aie pas trouvés, mais parce qu'ils me paraissent trop peu importants pour être mis dans la balance. Il se pourrait en revanche que je lui fasse dire plus qu'il ne veut dire, ce qui serait alors tout à fait involontaire, sauf dans le cas qui suit et par quoi je terminerai.

Il me semble en effet que White n'a pas entièrement perçu le sens que son épilogue donne à l'anecdote qu'il rapporte au début de son livre sur l'ultime rencontre secrète de Mierendorff et de de Man dans le bois de Viroflay, près de Paris, en avril 1942. "Dans un cadre de feuillage tendre et de pervenches en fleurs", raconte de Man, son ami le mit au courant des projets qui devaient aboutir - après la mort de Mierendorff - à l'attentat contre Hitler du 20 juillet 1944. Il voulait savoir ce que de Man pourrait faire de son côté "pour faciliter les contacts avec l'étranger après la disparition du principal obstacle à une paix raisonnable". La réponse, bien que favorable, était sans grand espoir et il ne fut guère question de la nature du régime posthitlérien dont il est établi qu'il devait avoir, selon Mierendorff, un fondement socialiste. Ainsi, note White, l'un poursuivait envers et contre tout sa quête obstinée du socialisme, alors que l'autre l'abandonnait après l'avoir menée jusque dans l'orbite du fascisme. C'est cette "destinée éclatée et pourtant commune" des socialistes de la génération du front qui "met leur odyssée au centre de la compréhension de ce que furent les potentialités et les faiblesses du socialisme européen de l'entre-deux-guerres" (p. 1-2, 8).

Bien que le récit de l'entrevue repose sur le seul témoignage de de Man, White le tient pour digne de foi et je partage cette opinion. Mais je m'étonne qu'il puisse y lire une différence aussi tranchée entre l'espoir intact de Mierendorff et le "peu d'espoir", voire l'abandon par de Man de tout espoir dans l'avenir du socialisme. Il est vrai qu'en avril 1942 son scepticisme devait être grand, notamment quant à l'aide qu'il pourrait éventuellement apporter aux conjurés "après la réussite du premier acte" (l'élimination de Hitler), quant à cette réussite elle-même et quant à ce qui s'ensuivrait. Cela ne signifie pourtant pas qu'il abandonnait tout espoir. Prudent, il préférait mettre en garde Mierendorff: "Seulement, pas trop de projets, ni de négociations, même intérieures, avant le premier acte, sans lequel aucune réussite ne sera possible, et qui autrement pourrait rater" (Cavalier seul, 1946, p. 275). En clair: Ne compromettez pas vos chances en longues et vaines discussions, agissez d'abord. L'histoire du complot a montré depuis lors combien l'avis était judicieux.

Mais peu importe ici et au fond ce point de détail. Ce qui compte davantage, et que White à mon sens ne perçoit pas complètement, malgré l'excellente conclusion qu'il tire à propos de la "destinée éclatée et pourtant commune" et de la "trappe de l'histoire", c'est que si la rencontre du bois de Viroflay est bien propre à symboliser l'une et l'autre, ce symbole va plus loin que White ne le croit. Car, en avril 1942, le "premier acte" de la quête du socialisme pour Mierendorff et Haubach, sa condition sine qua non comme le disait de Man - condition nécessaire quoique peut-être pas suffisante - n'était ni plus ni moins que l'assassinat de Hitler. Pour légitime qu'il pût être, ce meurtre fondateur du socialisme ne les conduisait pas moins, à leur corps défendant, dans "l'orbite du fascisme". Pour Haubach et Mierendorff, la trappe de l'histoire se refermait aussi inexorablement que pour leurs compagnons de route.

Michel Brélaz

HULDE AAN HENDRIK DE MAN (1907)**DE INTERNATIONALE SOCIALISTISCHE JEUGD**

door Arthur Jauniaux

Niet alleen in België wordt de arbeidersjeugd georganiseerd onder de rode vlag en gevormd in de schoot van de Socialistische Jeugd. Dit verheugend verschijnsel doet zich reeds voor op internationaal vlak en de tot nu toe bekomen resultaten zijn zeer bevredigend. We hebben dat kunnen vaststellen tijdens de conferentie gehouden in Stuttgart door de afgevaardigden van de verschillende nationale federaties van de Jongsocialisten daags na het groot congres. Daarop waren aanwezig de vertegenwoordigers van Oostenrijk, Bohemen, Hongarije, Duitsland, Italië, Holland, Zweden, Denemarken, België, Bulgarije, Spanje, Engeland, Australië en Zwitserland. Deze broederlijke bijeenkomst van jonge mensen, verenigd door dezelfde afschuw voor gewapende conflicten en door dezelfde liefde voor vrede en universele broederlijkheid bood een interessant schouwspel.

Deze vergadering in Stuttgart was niet de eerste van die aard. Daarvoor hadden twee conferenties plaats gehad, in 1900 in Parijs en in 1904 in Amsterdam. Maar deze vergaderingen leverden weinig resultaat op door het feit dat de bureaus, benoemd om de aangeknoopte banden te behouden en te verstevigen, de hun toevertrouwde taak niet wisten te vervullen: de secretarissen, aangesteld door deze twee congressen, kenden geen vreemde talen en het was dus een onmogelijkheid voor hen om regelmatig briefwisseling te voeren tussen het internationaal bureau en de nationale comités. In werkelijkheid bestond de internationale organisatie dus niet daar zij nooit blijk gaf van vitaliteit.

Maar sinds 1906 werd een bewonderenswaardig werk verricht en grote resultaten zijn tot nu toe behaald. Hiervoor dient hulde gebracht aan Hendrik de Man, een Belgische kameraad, oud-lid van onze Algemene Raad van Socialistische Jonge Wachten, want hij heeft een buitengewone activiteit aan de dag moeten leggen om het doel te bereiken dat hij zich gesteld had: oprichting van een goed georganiseerde internationale Federatie van Socialistische Jeugd, die kon beschikken over financiële middelen en over het nodige gezag en vertrouwen om werkelijke diensten te bewijzen.

Gevestigd in Duitsland, waar hij de arbeidersbeweging bestudeerde, wist de Man de twee federaties van Jongsocialisten van Duitsland vertrouwen in te boezemen en bekam hij van hen financiële steun om het organisatiewerk te beginnen.

Wij zullen niet de talrijke moeilijkheden aanhalen die hij moest overwinnen, noch de brieven die hij moest schrijven, maar enkel mededelen dat hij in de maand augustus, tijdstip vastgesteld voor de internationale conferentie, preciese inlichtingen had bekomen over alle organisaties, een brochure had geschreven, in het Duits

en in het Frans, betreffende de activiteit en het leven van deze organisaties, de uitwisseling had georganiseerd van alle publikaties van de socialistische jeugd en begonnen was met de redactie van een internationaal maandblad. We kunnen dus met recht zeggen dat hij de bewerker is van het tot vandaag geleverde werk.

74.000 jongeren in de strijd tegen het militarisme

Het kader van deze studie laat ons niet toe de toestand van de verschillende nationale federaties uiteen te zetten. Wij zullen enkel zeggen dat uit de cijfers, verstrekt door de afgevaardigden te Stuttgart, blijkt dat de Internationale Federatie thans 74.000 aangeslotenen telt.

De zeer belangrijke vraagstukken die in de loop van de conferentie besproken werden zullen wij als volgt samenvatten:

"ze hebben tot doel gehad de rol van de socialistische jeugd vast te stellen, rol die bestaat in de anti-militaristische strijd, in de socialistische opvoeding der leden, hun voorbereiding tot de economische strijd en in de propaganda tegen het alcoholisme.

Arthur Jauniaux

(vertaald uit "Le Semeur" van 15 december 1906 door G. Vanbroeckhoven)

HULDE AAN DE MAN 2 (1992)

Enkele aanhalingen uit het boek: Monologen met DE
BATSELIER
door Toon Lowette (Uitgeverij Kritak, 1992)

Ik kom uit een arbeidersmilieu. Mijn vader was planningman bij de Spoorwegen in Mechelen, het "Arsenaal", en was syndicaal sterk geëngageerd bij de ACOD. In partijpolitiek was hij eerst minder geïnteresseerd en toch volgde hij de politiek van erg dichtbij. Het was mijn vader die mij als knaap over Hendrik de Man vertelde. Zijn Plan was thuis bijna verplichte lectuur en veroorzaakte er verhitte discussies. Ik was toen nauwelijks zestien, zeventien jaar. Wij waren het dikwijls oneens, maar hij was wel iemand naar wie ik opkeek. Mijn vader stierf toen ik 22 was, en daardoor is hij voor mij altijd een mythe gebleven. Hij was een zeer principieel man.
(Uw vader als politiek geweten?)

Een beetje wel. Bij elke echt heel belangrijke gebeurtenis vraag ik me af hoe hij gereageerd zou hebben...

Ik was dus nog erg jong toen ik met de lectuur van "Het Plan" begon. Althans eerst met de samenvatting van Willem Eekeleers. Dat was het "Plan van de Arbeid", een heel bijzonder boekje - van twee frank! - dat nog altijd model kan staan voor hoe je moeilijke dingen toegankelijk moet maken....

De studie en de vele gesprekken en discussies thuis en in de beweging hebben van mij de socialist gemaakt die ik nu ben. Socialist en geen communist. Ik heb weliswaar altijd al een goede relatie gehad met mensen die in de communistische partij waren geëngageerd, maar voor mij was democratie altijd het vertrekpunt van het socialisme. De wortel zelf en geen zijtak. Het is niet op het einde van de rit, nadat je alles beslist en georganiseerd hebt, dat je plots even met de democratie moet beginnen.
(U hebt dus nooit gedroomd van een almachtig centraal comité.)

Gedroomd misschien wel. Wie heeft geen nachtmerries? Ik heb er nooit in geloofd en ongetwijfeld heeft de lectuur van de Man daarbij een belangrijke rol gespeeld. Ook toen wij in de jaren 70 met de Jong-Socialisten een ideologisch manifest opstelden en ik het economische luik moest uitschrijven, hebben wij ons laten inspireren door de Man. Ook al omdat we ons niet alleen op de denkers van '68 zoals een André Gorz en een Serge Mallet wilden baseren.

(Waarom Hendrik de Man?)

De Man heeft niet alleen over planning geschreven, maar ook over de waarden en de ethiek van het socialisme. Op dat moment heb ik zijn werk vrij grond doorgenomen... Misschien is de "Psychologie van het socialisme" wel zijn mooiste werk. Het werd niet op de rand van de tafel geschreven, want hij heeft er meer dan vijf jaar aan gewerkt. Het is dan ook een echt doordacht werkstuk. Heel actueel ook, als hij pleit voor een socialisme met

gevoel. Dat heeft me toen wel aan het denken gezet. De operationele waarde van het "Plan van de arbeid" is nu eerder gering. De commandoposten van de economie, die we volgens de Man onder controle moesten krijgen, waren in de jaren '30 van een heel andere aard dan nu. Er is een essentieel verschil. Op dat punt heeft onze beweging nogal eens gefaald. Meestal zag ze te laat in dat de machtsverhoudingen grondig waren veranderd en dat we in een heel andere samenleving dan die van Marx leefden... Het is eigenlijk Debunne geweest die ons in '71 inprentte dat er nog iets anders bestaat dan economische structuren. Weinigen beseffen dat nu nog. Zij moeten er dan maar eens zijn uiterst belangrijk congresdocument op nalezen. Er is ook zoiets als een mentaliteit, een gevoel, waarden. Dat had Hendrik de Man al goed onderkend en het blijft een essentiële bijdrage tot het socialisme. We vergeten te gemakkelijk dat het socialisme ook een bewogenheid is. Een gevoel van solidariteit, van vrijheid, zonder een ander individu te benadelen, betekent een evenwicht tussen individu en gemeenschap. Twee, drie jaar terug heb ik de Man nog herlezen en schriften vol aantekeningen gemaakt. Ik was toen al minister en ik heb er mijn hele vakantie aan opgeofferd. Ik had er echt behoefte aan om het allemaal te herbekijken.

(Iets wat u met Marx niet gedaan hebt, mag ik vermoeden?) Niet in die mate, nee. Ik heb inderdaad niet de behoefte gehad om "Das Kapital" te herlezen. Het ging me drie jaar geleden ... eerder om dat wat je in "Das Kapital" niet vindt. Ik wilde meer weten over waarden en daarover kan je alleen bij de jonge Marx van voor 1848 nog wat lezen. De Man besteedde veel aandacht aan de waarden van het socialisme...

Ik wou weten welke elementen de mensen in de jaren dertig tot het socialisme brachten. Ik wou uit de antwoorden van de jaren dertig of het begin van de eeuw die dingen halen, waarop we nog kunnen voortbouwen.

HENDRIK DE MAN IN ZWITSERLAND
(AMSAB-TIJDINGEN nr 14 - winter 1992)

Yvonne de Man werd geboren in Antwerpen op 3 december 1894. Ze overleed te Hoeilaart op 10 september 1981. Zuster van Rik en Bob de Man, echtgenote van Gust De Muynck, kleindochter van de Antwerpse dichter Jan Van Beers en Frederika Mertens, dochter van de Antwerpse stadsbibliothecaris. Op jeugdige leeftijd begon ze te schrijven: in blaadjes van de Arbeidersbeweging, in tijdschriften voor de Centrale voor Arbeidersopvoeding, in Vooruit, later ook in De Stem der Vrouw. Ze was zeer actief als medeoprichtster van en leidende figuur in de arbeidersjeugdbeweging en ze heeft gedurende een korte periode (1936-1939) voor de B.W.P. een mandaat als provincieraadslid uitgeoefend.

Haar eerste literair werk was de uitgave van "Frankie", een kroniek over haar vierjarig zoontje, in het tijdschrift Groot Nederland in april 1930. Haar eerste roman verscheen in 1953: "Ons dagelijks brood", de lotgevallen van een huisvrouw van Antwerpen tot Manhattan. Het boek "Een vrouw met name Suzanne" was een antwoord op de roman van Marnix Gijsen: "Joachim van Babylon". In 1960 verscheen "Dag Faun. Pompeï en zijn schoonheid als uiting van levenskunst". In 1965 volgde "Voor Klaartje", geschreven voor haar kleindochter Clairette. Met het personage Raf heeft Yvonne zichzelf beschreven. Op de achtergrond staat een bijfiguur, in wiens trekken men al spoedig Hendrik de Man herkent. In 1969 kreeg Yvonne de Man de "Prijs van de Provincie Antwerpen" voor haar gezamenlijk literair oeuvre. Er bestaat nog een onuitgegeven roman: "Lady Stanhope achterna" over Libanon in de jaren '60. Verder bevat haar literaire nalatenschap een tiental onuitgegeven verhalen, waarvan "De banneling" deel uitmaakt. Het verhaal werd aan het AMSAB bezorgd door de heer Frank Bolsius, haar zoon. Yvonne de Man beschrijft hier de moeilijke jaren die Hendrik de Man als banneling in Zwitserland heeft doorgebracht.

Nadat de Mans pogingen om onder de hoede van de Duitse bezetter een sterk monarchaal regime in België te installeren schipbreuk liepen, koos hij zelf in 1942 voor een vrijwillige ballingschap in Haute-Savoie. Tegen het einde van de oorlog voorzag hij de politieke en juridische problemen die hem te wachten stonden en in 1944 week hij uit naar Zwitserland waar hij politiek asiel kreeg. Daar bracht hij zijn laatste jaren door aan de zijde van zijn jongere Zwitserse vrouw, echter als politiek vluchteling én verschoppeling. De herinnering aan Hendrik de Man werd door zijn oude partij, die hij bij het begin van de oorlog had trachten te ontbinden, intussen ook uit het geheugen gebannen. Zijn persoonlijke en politieke herinneringen heeft Hendrik de Man in een aantal uitgebreide autobiografieën beschreven. Van zijn laatste jaren is echter bijzonder weinig geweten. We brengen daarom graag dit verhaal,

geschreven door een zuster, die haar broer wel zéér hoog in het vaandel droeg.

(G.V.G)

DE BANNELING

De bedoeling is om hier een aspect van Rik de Man te belichten dat minder bekend is, ten behoeve van hen die, achter de ideologische vernieuwer en de schepper van het ethische en cultuursocialisme, ook de MENS zoeken. Zijn levensloop is niet moeilijk te volgen aan de hand van zijn "Herinneringen" en, gedurende zijn kluizenaarschap in Haute-Savoie, van "Cahiers de ma montagne". Tot hij, na een verblijf van drie jaar, zijn berghut verliet om over de Zwitserse grens te trekken. De peripetieën van deze tocht heeft hij nooit in bijzonderheden beschreven. Wel heeft hij ze aan enkele intiemeren verteld. Hij wilde de mensen, die hem geholpen hadden, niet in het gedrang brengen: hij was immers een politiek vluchteling. Wel mag ik verklappen dat het een reeks dolle avonturen geweest is waarbij zijn leven herhaaldelijk op het spel stond. Hij moest, te voet, het gebied doortrekken waar verschillende groepen maquisards, toen in volle represaillewoede, een ware chaos hadden geschapen.

Zwitserland gaf hem asiel in een kleine gemeente, die hij vooreerst niet mocht verlaten. Gelukkig was daar een dominee, die zijn boeken ter beschikking van de banneling stelde. Zij werden vrienden.

In de woning van de dominee leerde Rik de vriendin van de vrouw des huizes kennen. Het werd een idylle tussen een man van zestig en een vrouw van bijna veertig.

Rik was een kloeke zestiger. Zijn levensjaren, ook al waren ze nog zo rijk gevuld en bewogen geweest, hadden schier geen vat op hem gehad: hij had altijd veel aan sport gedaan en een sober leven geleid. Bovendien ging er van zijn persoon iets uit wat de vrouwen imponeerde en tegelijk aantrok. In de eerste plaats de intelligente vrouwen die, zonder daarom blauwkousen te zijn, in een man vooral het verstand en de karaktersterkte waardeerden, gepaard aan een latente tederheid die, voor de fijnbesnaarden, toch voelbaar was.

Rik was geen schoonheid. Maar elke gelaatkenner kon de geestesadel en de vastberadenheid op zijn wezen lezen. Zelfs als baby, zoals hij gekiekt werd in zijn kanten kleedje, wordt zijn wilskracht reeds verraden door zijn scherpe blik, de opengesperde neusvleugels en de ernstige plooi om zijn mondje.

De jonge Zwitserse vrouw werd spoedig zo diep verliefd als alleen een vrouw kan worden, die nog ongerept voor het leven staat. Ze heette Vali von Orelli. Was het die kleine "v" die, in ons land, de kwatongen aan het roeren bracht? Men vertelde dat Rik een schatrijke adellijke Zwitserse dame aan de haak geslagen had. De waarheid was heel anders. Vali had haar jonge jaren gesleten bij haar zieke ouders, daarna bij haar zieke broer. Zij bleef alleen achter, in haar flatje in Bern. Daar namen de

jonggehuwden hun intrek, in de kleine, lage kamers met zicht op de dakgoot. Ze zagen er beiden als reuzen uit in deze benepen ruimte.

Vali had zich wonderwel aangepast aan Riks overweldigende werkdrijf, zijn soms scherpe ironie, zijn humor, zijn kolderpraat, zijn vluchten in de natuur, zijn liefde voor de visvangst. Hij was haar god. Het is eigenaardig hoe de vrouwen, die van Rik gehouden hebben, dit allen (en ze zijn talrijk!) met volle overgave gedaan hebben. Zelfs daar waar de liefde niet wederzijds was of alleen met vriendschap beantwoord werd. Is het misschien eigen aan sterke personaliteiten om rondom zich een sfeer te scheppen waar geen lauwe gevoelens kunnen bestaan? Toen ik, op de noodlottige dag van 20 juni 1953, vernam dat beiden een ongeluk overkomen was, heb ik in mijn binnenste gehoopt dat zij hem niet zou overleven. Ik weet het zeker: zonder haar Rik zou het leven voor Vali geen waarde gehad hebben. Ze heeft hem een paar uur later in de dood gevolgd.

Wat waar was voor de liefde was ook waar voor de vriendschap. Rik heeft vrienden gehad die hem trouw bleven door alle tribulaties heen, ook waar zij het niet met hem eens waren. Maar hij had ook vijanden, die hem een felle haat toedroegen. Ik heb altijd gevreesd dat één van deze dwazen hem eens zou neerkogelen. Hijzelf achtte dit ook mogelijk. "Ik hoop in ieder geval in mijn schoenen te sterven!" heb ik hem horen zeggen.

In Bern hebben Rik en Vali harde tijden gekend. Vali hield een dagboek. Daarin vinden wij, op elke zaterdag van de Bernse periode, de melding: "pot-au-feu B.B.B." Dit betekent Bahnhof Buffet Bern. Voor één Zwitserse frank kreeg men daar een grote soepkom met groenten en stukken vlees en brood ad libitum. Het was de enige dag dat zij zich vlees konden veroorloven. Rik werkte toen o.a. aan zijn "Jacques Coeur". Vali fungeerde als typiste en secretaresse. Ze leefden daar, onder de pannen, in een eigen wereld waarin gebrek aan alles en nog wat geen rol scheen te spelen. Toch waren enkele getrouwen in het moederland bekommerd. Ze stelden er een eer in regelmatig een penning te storten, ook enkelen die zelf niet rijk waren. Wat betekent dit beetje aardse slijk in vergelijking met wat ik hem te danken heb? zegde één hunner.

Het paar verhuisde dan naar Splügen, een schilderachtig Engladiner boerendorpje. De Rijn vloeit daar als een snelle, ondiepe bergstroom: ideaal voor Rik, de forellenvisser. Ze bewoonden enkele kamers in een oud boerenhof. Alweer onder het dak. Er was een grote gemetselde kachel, afgedekt met een groen- dooraderde platte steen. Rondom dit monument liep een houten bank. Hier was het leven iets gemakkelijker. De vissen, de paddestoelen, de wilde vruchten brachten afwisseling in de maaltijden. Beiden waren dol op bergen, op skiën. Vali noteerde: "Rik is vrolijk, zingt en schertst, ziet er jong en overmoedig

uit". Daarmee was alles goed. Verder: "Van tante Rösi een enorme koek ontvangen. Van de L...s een pak met spek, worst, conserven, enz."

Een Zwitserse vriend schonk hem zijn afgedankte auto, een kleine Topolino. Die had nukken. Het is in dit wagentje dat zij het leven lieten.

In de lente van 1950 verhuisden ze naar Greng aan het Murtenmeer. Het huisje maakte deel uit van het Laubscher pachthof. Eigenlijk was het een verdieping die opgetrokken was boven de varkensstal. Het was klein maar netjes. Er was zelfs een badkamer. De bewoners van het gelijkvloers waren wel wat hinderlijk. Ze waren luid en onwelriekend, vooral wanneer de pachter hun voedsel kwam koken en opdienen. Op dit uur was het onmogelijk bij Rik en Vali een venster open te zetten. "Maar wij genieten van de warmte die bij het koken van het varkenseten via de schouw in ons flatje dringt. Wij besparen aldus bij het stoken", meenden ze.

Vali schreef in haar dagboek: "Wij zijn geestdriftig over onze nieuwe woning. Het landschap is wonderschoon en weldoend rustig. De fruitbomen bloeien onder onze vensters. Daartussen zien wij het glinsteren van het meer."

Voortaan wisselden de meldingen over Riks verwoed werken af met beschrijvingen van de omgeving, die waarlijk idyllisch was. De wandelingen boden telkens nieuwe bekoringen. Er werden champignons gezocht en gedroogd (voorraad voor de winter), bessen geplukt voor gelei en bloemen voor de versiering. Er stonden altijd bloemen op Riks schrijftafel.

Ze kregen de beschikking over een stuk grond, een voorschoot groot, om een tuintje aan te leggen. Henriette Roland - Holst zorgde voor zaad en bloembollen. Wij brachten dahliaknollen, die de naam droegen "Minister de Man". "Ze zijn voorzeker naar iemand anders genoemd, merkte Rik op, "maar zeg het niet aan Valike. Het zal haar zo'n plezier doen!"

Aan de oever van het meer stond een bungalow, eigendom van een Zwitserse dame, die er zelden verscheen, maar die aan Rik haar roeiboot leende. Hij werd de "Julia" genoemd, vraag me niet waarom. En nu maar vissen.

Vali noteert: "Zesenveertig visjes schoongemaakt en als petite-friture genoten." Dikwijls deden ze ruilhandel met de Laubschers. Voor vis (voor grotere dan) kregen ze melk, eieren of boter. De Laubschers waren brave mensen. Zij zullen wel gemerkt hebben dat de "Herr Professor" (hij schrijft immers boeken, dus...) het niet breed had. Telkens er een varken geslacht werd, gaven ze hem, in ruil voor de afval van het huishouden, worsten en spek. Op Paasdag hadden de Laubschers gekleurde eieren in het tuintje gelegd.

Urenlang kon Rik, met de Julia, in het oeverriet op de loer liggen om het leven van het waterwild na te gaan. Ik herinner mij zijn vreugde toen wij samen de roerdompen bij hun liefdedans verrasten. Vanaf de Julia was het ook heerlijk om, ver van de oever, midden in het Murten-meer, te duiken en te zwemmen.

Riks veroordeling was in 1946 gevallen, als een bliksem uit een blauwe lucht. De zachte, volgzame Vali had zich een onervaarde en onverzettelijke amazone getoond, toen Rik de wil te kennen gaf zich naar België te begeven. Zij koesterde een heimelijke wrok tegen het land dat haar idool zou gevangen zetten. Rik liet geen gelegenheid voorbijgaan te betogen dat er ook andere Belgen waren. Toch vrees ik dat ze de bezoekers, die van bij ons kwamen, als uitzonderingen bleef beschouwen, hetgeen ze misschien wel waren. Zij waren niet talrijk. Eens kwam er een jong paar op huwelijksreis. Een ander maal was het een hooggeplaatst militair, incognito. De oude Henri van de Velde kwam ook op bezoek. Het was voor Rik telkens een feest, om oude herinneringen op te roepen, allerlei te bespreken en liefst in het Vlaams. Te Splügen zowel als te Greng logeerden de gasten in een hotelletje en Rik fungeerde als gids. Hij kende de streek als geen ander, zowel wat de fauna als de flora betreft, het historisch verleden als de folklore. Eén wandeling met hem, langs de Murtensee, en men kende de voorhistorische paalwoningen (de palen zijn nog zichtbaar onder het water), de nederlaag van Karel de Stoute en de legende van het Boergondiërs bloed, dat nog steeds het water kleurt, (door rode algen te verklaren) in alle bijzonderheden.

Rik had veel vrienden in de streek van Greng, vooral onder de pachters en de wijnbouwers. "Waar men wijn wint, zijn de mensen vriendelijk", zegde hij. Hij had zijn genegenheid voor de medemens niet verloren. Zijn hart ging naar de eenvoudigen en liefst naar dezen die dicht bij de natuur stonden. Hij was een goede weerprofeet en werd als dusdanig geraadpleegd.

De winter was telkens hard voor de kluizenaars aan de Murtensee. Het meer trad regelmatig uit zijn oevers, bedekte de hellende boomgaard en omringde tenslotte het huisje, zodat men er met de Julia moest heenvaren. Het gebeurde dat het water in de varkensstal drong. "Wij zullen de varkens boven laten komen", had Rik gedreigd.

Rik was dol op dieren. Hij zorgde dan ook voor al de vogels die door de winter te lijden hadden. De zwanen aten uit zijn hand. Er was ook een half-tamme ooievaar, die verkozen had daar te blijven, liever dan warmere streken op te zoeken. Hij werd door een onverlaat neergeschoten. Rik diende klacht in en de schuldige kreeg gevangenisstraf. Toen Rik echter vernam dat er een vrouw en kleine kinderen achterbleven, bewoog hij hemel en aarde tot de dierenbeul weer op vrije voeten was.

Op Nieuwjaarsdag 1951 schreef Vali: "We hebben beide het

zalige gevoel van de komende lente gehad, toen eindelijk een zonnestraal doorbrak! Meteen hoorden wij een wonderbaarlijk concert: de ijslaag op het meer was doorgebroken en de schollen werden door de golven op elkaar geschoven en verbrijzeld. Het klonk alsof talloze kristallen luchters tegen elkaar rinkelden." Ze vonden beiden soms in de meest benarde omstandigheden een element van schoonheid.

De winter was altijd guur en lang. "Elf graden op Rikske's kot. Hij werkt in zijn winterjas en met een shawl om het hoofd", schreef Vali. Want het werk moest doorgaan. Rik maakte tussendoor vertalingen, terwille van den brode. Hij schreef talrijke essays en artikels. Hij werkte aan de Franse versie van "Jacques Coeur", aan "Gegen den Strom", aan wat eerst heette "The age of fear", daarna "Doom" en tenslotte "Vermassung und Kulturverfall" waarin hij volgens Peter Dodge tot "a stoïc activism" komt.

Al wie vroeger met Rik samengewerkt heeft of hem aan het werk gezien heeft, kent zijn tempo en weet dat hij minstens het dubbele kan presteren van een gewoon mens. Het feit dat hij zich op tijd en totaal wist te ontspannen, zal daarvoor wel een verklaring zijn.

Gedurende zijn periodes van relax (het was soms maar een uurtje) vond hij in Vali een bron van rust, van geluk, van ja-zeggen tot het leven. Hij was zich daar volkomen van bewust. De wijze waarop hij haar toesprak, waarop hij haar aankeek, sprak boekdelen. Nooit heb ik een man zijn vrouw met meer tederheid weten bejegenen. Op haar verjaardag schreef zij: "... aan Riks arm binnengeleid in de woonkamer, die hij versiert heeft met pinksterrozen, anjers en delphinium. Tussen de bloemen de geschenken: een badmuts, een peterseliemolentje, een zonnehoed..." Daarna was ze gelukkiger dan een filmster, die met diamanten overladen wordt. Voortdurend vierden zij verjaardagen: "vandaag feestmaaltijd ter ere van onze eerste ontmoeting", of "onze eerste kus" of zelfs "onze eerste pot-au-feu B.B.B.". Het menu van deze feesten was niet gevarieerd: er waren altijd champignons, in soep of brood, met eieren, enz. De stemming was er niet minder om.

Tussen de zwaardere werken in schreef Rik twee boeken over visvangst: "Fliegenfischen leicht gemacht" en "Anglerfreuden". Het eerste geldt vooral in Zwitserland nog steeds als een standaardwerk voor de visser met de vlieg.

Een grammofoon en enkele klassieke platen, door tante Rösi geleend, brachten groot geluk in huis. Vali schreef: "Wij luisteren naar muziek, wij zijn stil en innig gelukkig." Iets later: "Wij zijn naar het circus geweest. Rikske heeft gelachen als een kind!" Het mag zonderling lijken dat hij die lacht om het malle gedoe van de clowns, zich tevens buigt over de symptomen der verwording van onze beschaving. Dat hij die ons leert, met welke vlieg wij de forel kunnen verschalken, ons

tevens waarschuwt voor het gevaar van de ondergang der westerse cultuur. Bij nadere beschouwing verklaart het één misschien het ander.

De ware vernieuwer, zowel in de gedachten- als in de kunstwereld, die uit het diepst van zijn gemoed de wijsheid of de inspiratie putten moet, heeft behoefte aan deze tegenstellingen omwille van het geestelijke evenwicht. Bach improviseerde quodlibets met zijn muzikaal kroost en schreef een Kaffee-Kantate om van de kerkmuziek te bekomen. Rik was, naast talrijke andere, een treffend voorbeeld van deze wet. Daar hij een aangeboren humor bezat, kenden zijn malle invallen geen grenzen. Zijn spotlust richtte zich ook tegen zichzelf. Gedurende deze jaren van ballingschap correspondeerden wij dikwijls in limericks of in rijmen, liefst om met onze eigen gebreken en kwalen de draak te steken. Ook soms met minder aangename avonturen of toestanden. Deze laatste waren er voor hem in voldoende mate. Zo bv. de rattenplaag in het huisje in Greng. De ratten liepen er over de zolder, in dichte drommen, althans naar het geluid te oordelen. "De ruiterij is in aantocht", zei Rik dan. In de nachtelijke stilte leek het of zij het gebinte van de woning doorzaagden. De pachter kwam vergif strooien. Nadien werd de stank der dode ratten, vermengd met de weeë lucht van de varkens, zo ondraaglijk, dat Rik besloot: "Dan nog liever de ruiterij!" En daar is het dan bij gebleven.

Plots leek het alsof Rik weer in de herinnering was komen opdagen van zekere intellectuele kringen, buiten België wel te verstaan. Hij werd herhaaldelijk gevraagd voor radiolezingen en voordrachten. Er was zelfs sprake van een leerstoel in Zwitserland. Een stralende Vali ging dan mee op reis. Het zal, voor Rik, een grote morele voldoening geweest zijn, weer gehoor te vinden. Het doceren zat hem immers in het bloed.

Hun laatste winter was bijzonder hard in wat Vali trouw hun "Paradiesli" noemde. De overstroming, de koude, de ratten, het herhaalde zich allemaal met dit verschil dat Rik nu wist niet meer in de woestijn te prediken. Zijn werk werd voltooid, zijn boeken verschenen, hij werd op spreekbeurten gevraagd.

Op 1 februari 1953 vierden ze hun achtste huwelijksjaar. Vali schreef: "Samen naar Mozarts klarinet-kwintet geluisterd. Het lijkt of het voor ons en onze liefde geschreven werd."

Op 6 maart schrijft Rik: "EINDE" onder "Gegen den Strom". In deze laatste lente gingen ze samen naar een weide om er gele koekoeksbloemen te plukken. "Wij kwamen te laat, schreef Vali. Ze waren uitgebloeid. Toekomend jaar zullen wij terugkomen als het God belieft." Het heeft niet mogen zijn!

Rik heeft zijn bannelingsjaren in armoede gesleten. Ook vroeger had hij nooit naar materiële welvaart gestreefd.

Uit al zijn doen en laten gedurende zijn laatste tien levensjaren is gebleken hoe trouw hij is gebleven aan wat zijn eigen natuur hem voorschreef: eerst en voor alles een onbaatzuchtig denker te blijven, een strever naar vernieuwing, naar verbetering, een goed mens!

Zijn armste jaren waren tenslotte de rijkste aan arbeid, geluk en liefde.

Yvonnne de Man

**OORLOGSBUREAU VAN DE BSP KWAM VIJFTIG JAAR GELEDEN VOOR
HET EERST SAMEN.** (DOORBRAAK 80 / MAART 92)

In een tijd die gekenmerkt wordt door de neergang van het communisme, door opflakkerend nationalisme, racisme en rechts-extremisme, hecht de basismilitant waarschijnlijk nog weinig belang aan een beschouwing over de actie van de clandestiene socialistische partij tijdens de bezetting en dan meer bepaald aan de eerste bijeenkomst van het zgn. oorlogsbureau van de BSP op 27 maart 1942. De huidige context verschilt volledig van deze die zich voordeed tijdens de bezetting. Nochtans kan men één duidelijke parallel aanwijzen: evenals vandaag bevond de toenmalige socialistische beweging zich in het defensief.

Tijdens de tweede helft van de jaren 1930 heerste binnen de oude BelgiëOp electoraal vlak ging het de partij niet voor de wind, en naar aanleiding van de erkenning van het Burgos-regime (Franco) werd de BWP verscheurd tussen haar principiële steun aan de republikeinse zaak en de realiteit van de regeringspolitiek. De onvrede binnen de BWP zou zich vooral toespitsen op de figuur van Hendrik de Man, die als voorzitter van de BWP de ideeën van de nieuwe orde aanhing en openlijk pleitte voor een autoritaire democratie.

Oorlogsjaren

Met de Duitse invasie van mei 1940 zou de malaise binnen de BWP omslaan in een totale ontreddeering. De belangrijkste BWP-leiders waren naar Londen gevlucht en de Duitse maatregelen hadden elke partijwerking in het bezette België onmogelijk gemaakt. Het gemak waarmee de Duitse troepen de westerse democratieën onder de voet hadden gelopen was voor Hendrik de Man de bevestiging van de superioriteit van het dictatoriale regime. Hij meende dat het moment gekomen was voor de instelling van een autoritair royalistisch bewind, en consequent met zichzelf ging hij over tot de ontbinding van de BWP.

Zijn manifest van 28 juni 1940 was niets minder dan een onverholven oproep aan de socialistische militanten om een loyale samenwerking met de bezetters te aanvaarden. De socialisten moesten een nog op te richten eenheidsbeweging rond de koning vervoegen. De Mans oproep kende weinig navolging, maar in de syndicale middens was een niet onaanzienlijk aantal - voornamelijk Vlaamse - vakbondsleiders bereid de syndicale activiteiten te hernemen, binnen het kader van een door de Duitsers gecontroleerde eenheidsvakbond: de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (UHGA).

Het was in deze bijna uitzichtloze omstandigheden dat een kleine groep van socialistische militanten de uitdaging aanvaardde om de boodschap van verzet en geloof in een vrij en democratisch socialisme opnieuw te verkondigen. In het begin was er van een clandestiene partij nog helemaal geen sprake. Er waren slechts enkele kernen actief op regionaal vlak, voornamelijk in Wallonië.

Zij werden geanimeerd door een jongere generatie, die zijn wortels had in de antifascistische actie van de Socialistische Jonge Wachters (SJW); in Vlaanderen vooral van de Rode Valken. Naderhand zouden zij in hun actie verhoogd worden door enkele oudere, meer ervaren BWP-leiders. Hun eerste betrachting was het defaitisme binnen de eigen rangen te doorbreken en een beweging tegen Hendrik de Man en de tenoren van de UHGA op gang te brengen.

Sluikpers

De sluikpers zou in de actie van de clandestiene beweging een prominente plaats innemen. Het was via deze pers dat men er naderhand in geslaagd is de partijmilitanten opnieuw bijeen te brengen. Reeds in de zomer van 1940 verspreidden de socialistische in het Luikse een eerste bescheiden sluikblad, dat later uitgroeide tot het befaamde blad "Le Monde du Travail". In Brussel werd het niet partijgebonden blad "l'Espoir" uitgegeven, dat vanaf 1941 aangevuld werd met "Le Peuple", het partijblad bij uitstek. Ook in Vlaanderen kwam de socialistische sluikpers stilaan van de grond. "Morgenrood" uit Vilvoorde, "Bevrijding" uit Leuven en "De Werker" uit Antwerpen rolden er begin 1941 van de stencilmachine. De prestigieuze uitgaven van "Le Peuple" en "Le Monde du Travail", die gemiddeld op 25.000 en 15.000 exemplaren werden verspreid, zouden in Vlaanderen evenwel nooit geëvenaard worden.

Naast deze propagandistische actie zouden de socialistische in het bezette België zich vanaf 1941 ook bezighouden met de herstructurering van hun beweging en met de voorbereiding van de naoorlog. Het was een weinig spectaculaire activiteit, die zich vooral binnenskamers afspeelde, maar die toch van wezenlijk belang is geweest voor de toekomst van de partij. Het is van belang er op te wijzen dat de socialistische beweging zich nooit is beweging in het verzet heeft gestort, zoals de Kommunistische Partij (KP) dat wel heeft gedaan. Individueel mochten militanten zich wel engageren, maar als partij hielden de socialistische zich afzijdig van elke verzetsformatie. Het kwam er voor hen in de eerste plaats op aan de oorlogsperiode zonder al te veel averij door te komen om na de bevrijding met vereende krachten opnieuw van wal te kunnen steken. Dit neemt niet weg dat de socialistische partij de enige is geweest van de traditionele politieke families, die zich als dusdanig tijdens de bezetting is blijven manifesteren. Hoewel er zeker sympathieën bestonden voor de militaire inspanningen van het Rode Leger, hebben de socialistische steeds afwijzend gereageerd tegenover elk voorstel tot samenwerking vanwege de KP. Zelfs tegenover een aansluiting bij het Onafhankelijkheidsfront (OF) stond men weigerachtig, precies omdat het beschouwd werd als een mantelorganisatie van de KP. De viscerale afkeer van de socialistische tegenover de demagogie van de KP en haar al te Moskou-gerichte politiek zijn steeds blijven doorspelen.

In de loop van 1941 had de clandestiene socialistische beweging meer vorm gekregen: er had zich een Waalse en een Brusselse centrale gevormd, die in augustus 1941 in congres waren bijeen geweest te Burnot-Rivière. In navolging van dit voorbeeld zouden de Vlaamse kameraden vanaf juni 1941 een Vlaamse centrale oprichten. Deze opdeling volgens de gewesten had niets te maken met één of andere federale opsplitsing van de partij. Zij was in de eerste plaats ingegeven door motieven van veiligheid en praktische aard. Om de werking van de drie centrales te coördineren werd op 27 maart 1942 een nationale vergadering belegd te Brussel, waaruit dan het Executief Comité van de clandestiene BSP is ontstaan, na enige tijd het "Bureau" genoemd. De notulen van deze vergadering zijn door toedoen van N. Bal bewaard gebleven, en bevinden zich nu in zijn archief op het AMSAB. Het voorzitterschap van het Executief Comité werd achtereenvolgens toevertrouwd aan Achilles Delattre en Achille Van Acker. De eerste was meer de belichaming van de vooroorlogse partij, terwijl de tweede reeds tot de nieuwe, opkomende generatie behoorde. Zo goed en zo kwaad als het ging hebben zij het bestuur van de clandestiene beweging waargenomen, ondanks de arrestaties waarvan ook zij niet gespaard gebleven zijn. Dit oorlogsbureau is er in geslaagd de tegenstelling tussen de nieuwe generatie, die zich vanuit de clandestiniteit had opgedrongen, en de oudere, meer pragmatisch ingestelde BWP-leiding te overbruggen.

Heropbouw

Eén van de fundamentele problemen die zich stelde was de toekomst van de socialistische partij. Men begreep dat het na de ontbinding van de BWP door H. de Man niet verder kon met de partij zoals ze tot nog toe gefunctioneerde had. Men was er zich van bewust dat een vernieuwing zich opdroeg, maar de meningen daarover liepen sterk uiteen. De jongere generatie had de oprichting van een radicale, beginselvaste socialistische partij voor ogen. De oudere generatie, en dan vooral Fuss en Delsinne, meende dat er moest gepoogd worden een travaillistische partij op te richten naar het voorbeeld van de Britse Labour Party. Met het oog op de vorming van een dergelijke formatie hadden zij met een aantal meer progressieve katholieken een voorontwerp voor een Travaillistisch Pact uitgewerkt. Binnen de clandestiene partij stootten deze ideeën op veel weerstand. Enerzijds weigerde men al te veel toegevingen te doen op confessioneel vlak, anderzijds bestond de vrees dat een dergelijke partij niet opgewassen was tegen de toenemende slagkracht van de Kommunistische Partij. Het project werd uiteindelijk als te reformistisch afgewezen. In de plaats werd geopteerd voor de oprichting van een partij, die openlijk voor zijn socialistische principes zou uitkomen en die de naam zou dragen van de Belgische Socialistische Partij (BSP). De verklaring van Quaregnon bleef de doctrinaire basis van de BSP. Op deze wijze werden de verschillende tendensen met mekaar verzoend.

Een andere belangrijke kwestie was de verhouding tussen partij en vakbond. In de BWP was die vrij problematisch geworden: de partijmilitanten bekritiseerden de al te matigende invloed van de vakbondstop op de partijpolitiek, en de vakbonden van hun kant verzetten zich steeds meer tegen de directe tussenkomsten van sommige BWP-leiders in de syndicale aangelegenheden. Uiteindelijk is men het er over eens geraakt om tussen beide een strikte scheiding door te voeren. In tegenstelling tot de vooroorlogse BWP zou de BSP een partij worden van individuele militanten. Het collectieve lidmaatschap, waarbij de leden van de zuilorganisaties (vakbond, mutualiteit, coöperatieve, ...) automatisch lid werden van de partij, werd afgeschaft. Voor de traditionele BWP-leiders was dit een zeer gevoelige kwestie, waar zij zich slechts schoorvoetend bij hebben neergelegd. Dit heeft natuurlijk niet weggenomen dat de relaties tussen de partij en vakbond zeer intens gebleven zijn. Vooral in Vlaanderen is de interpenetratie tussen beide een feit gebleven.

De efficiënte werking van de partijstructuren mag dan belangrijk zijn, het komt er voor een partij ook op aan naar buiten te kunnen komen met een concreet programma. De jonge idealisten, zoals bijv. Jos Van Eynde, zagen met het einde van de oorlog reeds een periode van revolutionaire veranderingen aanbreken. In hun enthousiasme durfden sommigen zelfs het probleem van de macht te stellen. De oudere generatie, en dan vooral A. Van Acker, begreep dat het zo'n vaart niet zou lopen en meende dat het er vooral op aan kwam met een tastbaar en realiseerbaar project het vertrouwen van de arbeidende bevolking te winnen. Door zijn verzoenende opstelling en door zijn goede contacten met de vertegenwoordigers van de andere partijen en de industriële milieus is hij er in geslaagd de BSP naar het centrum van de politieke macht te manoeuvreren. Het is mede de verdienste van Van Acker geweest dat er nog tijdens de bezetting een akkoord is tot stand gekomen dat de basis heeft gelegd voor het systeem van de verplichte maatschappelijke zekerheid.

Na de zware opdooffers, die de socialistische partij bij het begin van de bezetting had moeten verwerken, kon zij onmiddellijk na de bevrijding aantreden met een vernieuwde en eensgezinde ploeg. De tegenstelling tussen de partijtop in Londen en deze van het bezette België werd snel overbrugd. Mede door zijn voorbereidend werk tijdens de bezetting kon de BSP een centrale rol spelen in het politieke leven van de naoorlog.

Rik Hemmerijckx
AMSAB-navorser

Sommigen zullen zich afvragen waarom slechts op 27 maart 1942 een ondergronds "Nationaal Bureau" tot stand kwam. Waarom heeft het zolang geduurd vooraleer de socialisten aan de heroprichting van hun partij dachten? Om dit te begrijpen is het nodig een objectief beeld op te hangen van de verwarde toestand van 1940 en van de evolutie die zich in de openbare opinie ten opzichte van de bezetter heeft voorgedaan.

In het begin van de oorlog stond elkeen, die in de socialistische beweging enige verantwoordelijkheid droeg, voor de hartverscheurende keuze: alle activiteiten stopzetten of de arbeiders niet in de steek laten en trachten te redden wat er te redden viel. Ook vele vrienden, die later tot de clandestiene beweging zijn toegetreden, zijn nog enige tijd op post gebleven of namen een afwachtende houding aan.

Voor 1942 was er eigenlijk geen sprake van een illegale partij. Wel hadden er bijeenkomsten plaats van een aantal jonge socialistten, die ontgoocheld waren over de leiding en die radicaal met het BWP-verleden wilden breken. Nic Bal schrijft hierover in zijn boek "Mijn wankel wereld" dat men niet wou terugkeren "naar de vermolmd organisatie zonder persoonlijkheid en zonder durf, waar verdienen dikwijls voor het dienen kwam..."

Ook de meeste leden van het voormalig BWP-bureau, die wegens hun bekendheid voortdurend met arrestatie waren bedreigd en daarom ondergedoken leefden, zagen geen gegronde redenen om het vooroorlogs Bureau te vervangen. De Bureau-leden die naar Londen waren gevlucht vreesden bovendien door de vorming van een nieuw Bureau voor een "putch" die hun na de bevrijding niet meer zou toelaten hun functie te hervatten.

Men moet durven toegeven dat van een georganiseerde weerstand van het eerste uur er - behoudens enkele uitzonderingen - in 1940 niets te bespeuren viel. Pas in 1941, toen de Duitsers zich wreedaardiger gingen gedragen, begon hier en daar wat te roeren. De grote doorbraak kwam er echter na de inzet van de legers van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Van dan af kon de bevolking opnieuw hopen op een overwinning van de geallieerden. Voor de socialistten in het verzet was het ogenblik aangebroken om opnieuw aan de toekomst te denken. Inderdaad, de voorbereiding van de nieuwe maatschappelijke structuren kon niet vanuit Londen gebeuren. Daaraan moest in eigen land worden gewerkt. De socialistische partij heeft - dankzij de voorbereiding van de illegale verzetslieden - zich na de bevrijding kunnen organiseren en meewerken aan het herstel van het land. Dat is een verdienste die volmondig moet worden erkend. Deze heropstanding is echter slechts moeizaam verlopen. In de loop van de eerste twee oorlogsjaren volgden de Waalse verzetslieden duidelijk een andere weg. Ze dachten aan een revolutionaire beweging en overname van de macht bij de bevrijding. De Vlamingen zagen

daarentegen meer heil in het herstel van een parlementaire democratie. Men heeft het dus in het oorlogsbureau niet gemakkelijk gehad om tot een gezamenlijk standpunt te komen. Men ging ervan uit dat het ideeëngoed van Hendrik de Man bezwaarlijk in aanmerking kon komen wegens diens houding in 1940.

De Vlamingen Herman Vos en Leo Magits hadden wel voorstellen uitgewerkt die in de richting gingen van een open democratische volkspartij, gebaseerd op universele humanistische beginselen, een soepele economie met een openbare sector en een gecontroleerde privésector. De Walen hielden het echter bij een marxistische beweging, die door middel van de klassenstrijd naar de socialisering van de economie zou streven.

In Londen deed zich hetzelfde scenario voor: P.H.Spaak had een document uitgewerkt dat duidelijk geïnspireerd was door het moderne socialisme van Hendrik de Man, maar dit werd prompt van tafel geveegd door Louis de Brouckère, die zich opwierp als de marxistische denker en geestelijke erfgenaam van Emile Vandervelde.

Behoudens de naamsverandering is er dan ook van een vernieuwde BWP geen sprake geweest. De documenten van Vas en Magits kwamen niet eens aan bod en op het bevrijdingscongres van 1945 werd door Victor Larock gewoon voorgesteld de oude beginselverklaring van Quaregnon als uitgangspunt te nemen, wat - zonder tegenstand van de Vlamingen - werd aanvaard.

De progressieve frontvorming met vooruitstrevende christelijke arbeiders - een idee van Hendrik de Man - kreeg pas aandacht in 1969 met Leo Collard. De term planisme (Plan de Man!) werd uit het socialistisch woordgebruik geschrapt en vervangen door "programmatie". De pacifistische stroming - die steeds bij de Man en bij veel Vlaamse socialistten aanwezig was - werd verlaten. De Vlaamse Bureauleden hebben dit alles volgzzaam aanvaard omdat ze geen confrontatie met hun Waalse partijgenoten wensten. Ze hebben hierdoor de kans verkeken om onmiddellijk na de bevrijding een moderne socialistische partij uit te bouwen die voor alle progressieve krachten openstond.

De BSP was opnieuw een partij geworden met een revolutionaire ideologie en een reformistische praktijk, die ook een van haar meest originele denkers verloochende. Dit is een tragische vergissing geweest.

Piet De Buyser

HENDRIK DE MAN, MINISTER VAN FINANCIËN (juni 1936-maart 1938).

Piet Clement,
aspirant van het Nationaal Fonds
voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Hendrik de Man heeft als minister van Financiën onder de regeringen van Zeeland II en Janson (juni 1936-maart 1938) geen al te beste pers gekregen. "Quand il quitta le Ministère des Finances il y laissa un désordre qui demeura historique," schreef Fernand Baudhuin in zijn standaardwerk over de Belgische economie tussen de twee wereldoorlogen¹. Pierre Wigny, die door Van Zeeland in 1936 aangesteld was als secretaris-generaal van het nieuwe studiecentrum voor de hervorming van de staat, beoordeelde in 1938 het begrotingswerk van de Man als "...la source de toutes nos difficultés actuelles"². De omstandigheden waarin de Man in maart 1938 ontslag nam vergrootten nog de indruk van een "mislukking". Hendrik de Man sprak in zijn memoires trouwens zelf van een mislukking, die hij weet aan de sabotage van zijn politiek door de 'geldmachten'³. Zelf is hij zijn politiek op het departement van Financiën tot het uiterste blijven verdedigen tegen wat hij verbitterd een georchestreerde campagne noemde van conservatieve krachten maar ook van tegenstanders binnen zijn eigen partij⁴.

In haar biografie van Hendrik de Man schreef Mieke Claeys-Van Haegendoren dat het bij gebrek aan bronnen moeilijk was een globale evaluatie te maken van de Man's beleid als minister van Financiën⁵. Sinds het verschijnen van dit werk in 1972 zijn echter een aantal belangrijke archieven vrijgekomen en is er ook heel wat bijkomend onderzoek verricht, zodat we in dit artikel toch een eerste aanzet tot

¹ Fernand BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique, 1914-1939*, Brussel, 1946, dl. 1, p. 339.

² Pierre WIGNY, "La politique budgétaire belge sous le gouvernement Van Zeeland", - *Revue Economique Internationale*, (mei 1938), p. 347.

³ Henri DE MAN, *Après coup*, Brussel/Parijs, 1941, p. 266-291. Zie ook: Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man, Biografie*, Antwerpen/Utrecht, 1972, p. 257-261.

⁴ Volgens de Man was een perscampagne er in geslaagd om na zijn ontslag op 9 maart 1938 de legende te creëren van "...un ex-ministre socialiste des Finances qui aurait déposé un budget inéxecutable et n'aurait pas même indiqué, avant de démissionner, le moyen de le redresser." PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (voortaan IISG), Nr. 554: H. de Man aan E. Soudan, 27.4.1938

⁵ M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man*, p. 425, noot (61).

evaluatie willen wagen⁶. De bevoegdheden van een minister van Financiën waren in de jaren 1930 ruimer dan dat vandaag het geval is. Niet alleen was hij titularis van het ministerie van Financiën, met zijn belangrijke fiscale administratie, hij stond ook in voor het beheer van de staatsschuld en was verantwoordelijk voor de zogenaamde financiële begrotingen (Rijksmiddelen, Dotatiën, Onwaarden en Terugbetalingen en de begroting voor Orde). Tevens was de minister van Financiën belast met het opmaken van de jaarlijkse staatsbegroting en stuurde hij dus de budgettaire politiek van de regering, een functie waarvoor in de jaren 1960 een afzonderlijke portefeuille zou worden gecreëerd.

Alvorens het gevoerde beleid op deze verschillende bevoegdheidsterreinen van 1936 tot 1938 te bespreken, staan we nog even kort stil bij de algemene politieke context.

PRELUDE : DE EERSTE REGERING VAN ZEELAND.

De ontstaansgeschiedenis van de eerste regering van Zeeland is genoegzaam bekend. Tussen 1931 en 1935 hadden de opeenvolgende katholiek-liberale regeringen de zware economische crisis die België teisterde beantwoord met een strenge deflatiepolitiek die tot doel had het prijspeil in België aan te passen aan het lage wereldniveau en de overheidsfinanciën te saneren door een inkringing van de uitgaven. Na vier jaar bleek het failliet van dit beleid. Begin 1935 was de economische toestand slechter dan ooit, wat zich onder meer uitte in een ongekend hoge werkloosheid en een dreigende bankcrisis. België vond geen aansluiting bij het herstel dat zich op wereldvlak reeds enige tijd aftekende. De kritiek op het beleid zwol voortdurend aan, onder meer uit socialistische hoek waar men het Plan van de Arbeid, geïnspireerd door Hendrik de Man, als alternatief naar voor schoof. In de acute crisissfeer van maart 1935, toen dagelijks tientallen en zelfs honderden miljoenen BF aan kapitaal het land ontvluchtten, slaagde Paul van Zeeland er in een regering van Nationale Unie te vormen met liberalen, katholieken en socialisten.

De regering van Zeeland diende zich aan als de regering van het economisch herstel en van de politieke vernieuwing. Haar programma was inderdaad ambitieus. Na een devaluatie van de Belgische frank met 28 % stimuleerde de overheid actief de heropleving door een grootscheepse openbare werken- en subsidiëringpolitiek. Om de economische actie van de overheid te leiden werd een Dienst voor Economisch Herstel of OREC (Office de Redressement Economique) opgericht, een geesteskind van de

⁶ Wat het nieuwe archiefmateriaal betreft is er natuurlijk het vrijgeven van de notulen van de ministerraad voor de periode tot 1940 en de belangwekkende vondst van de verslagen van de Bureau- en Algemene Raad-vergaderingen van de B.W.P. eveneens tot 1940. Inzake het meer recente onderzoek vermeld ik in deze context twee knappe artikels van de hand van Guy VANTHEMSCHE ("L'élaboration de l'arrêté royal sur le contrôle bancaire (1935)", - *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* (BTNG), XI (1980), p. 389-437 EN "De mislukking van een vernieuwde economische politiek in België voor de Tweede Wereldoorlog: de OREC (Office de Redressement Economique) van 1935 tot 1938", - *BTNG*, XIII (1982), p. 339-389), en de doctoraatscriptie van Brigitte HENAU, *Paul van Zeeland en het monetaire, sociaal-economische en Europese beleid van België ca. 1920-1960*, Leuven, 1992.

socialistische planisten. Als minister van Openbare Werken en Werkverschaffing voelde Hendrik de Man zich persoonlijk verantwoordelijk voor een snelle inkrimping van de werkloosheid. Naast de prioriteit die werd gegeven aan het economisch herstel, beloofde de regering van Zeeland ook een reeks structuurhervormingen door te voeren die de groeiende kritiek op het regime de pas moesten afsnijden. Nog in 1935 werd een weliswaar milde bankcontrole ingesteld door de oprichting van de Bankcommissie, terwijl verdere hervormingen in de bank- en kredietsector in het vooruitzicht werden gesteld. Op politiek vlak was het de bedoeling de efficiëntie van het parlementaire stelsel op te voeren. Van Zeeland was ook veel gelegen om het imago van een sterke en dynamische regering⁷. Hij vroeg en kreeg bijzondere machten voor één jaar en drong inzake de schoolkwestie, het militaire vraagstuk en de taalkwestie het behoud van het status-quo op om zich te kunnen concentreren op de meer dringende problemen van het land.

Na de verkiezingen van 24 mei 1936 die een politieke aardverschuiving teweeg brachten ten voordele van de extremistische partijen, nam de regering van Zeeland ontslag. Ondanks de electorale afstraffing was haar bilan overwegend positief. Na de devaluatie van de frank had zich een economisch herstel ingezet dat in 1936 en 1937 nog aan kracht zou winnen. De werkloosheid was spectaculair afgenomen, van 354.919 volledig en gedeeltelijke werklozen in maart 1935 naar nog 196.201 in mei 1936⁸. Dankzij een doordacht prijsbeleid was een explosieve inflatie vermeden. De devaluatie had ook aanleiding gegeven tot een herwaardering van de goudvoorraad van de Nationale Bank waardoor de schatkist over een bijkomende reserve van 4.352 miljoen BF kon beschikken. Dit enorme bedrag (ter vergelijking: op de gewone begroting werden in 1935 voor 9.912 miljoen BF uitgaven verricht) werd deels aangewend voor de financiering van de openbare werken-politiek, deels voor het doorvoeren van een schuldverlichting. De last van de uitstaande overheidsschuld werd bovendien nog beperkt door een semi-verplichte renteconversie : 26,5 miljard BF, of zowat de helft van de totale staatsschuld, met een gemiddelde rentevoet van 5,65 % werd geconverteerd naar een geünificeerde schuld tegen 4 %. Dit betekende op de begroting een besparing van enkele honderden miljoenen BF aan interestlasten. De devaluatie had wel een stijging van de buitenlandse schuld uitgedrukt in Belgische frank tot gevolg met liefst 5.845 miljoen BF⁹. Om de gevolgen van deze aanzienlijke schuldverhoging voor de schatkist te verzachten, werden in februari 1936 enkele buitenlandse conversieleningen uitgeschreven tegen 4 % met het doel de 7 %-stabilisatielening van 1926 terug te betalen, terwijl ook inspanningen werden gedaan om buitenlandse leningen om te zetten in binnenlandse. Dit alles had tot gevolg dat op de begroting van 1935 de rentelasten op de staatsschuld ongeveer 220 miljoen BF lager lagen dan in 1934, niettegenstaande het feit dat de totale som van die staatsschuld terzeldertijd met meer dan 6 miljard BF was gestegen ! Een laatste aspect van de financiële politiek onder de eerste regering van Zeeland betrof het rechte trekken van de budgettaire toestand. In maart 1935 werd op de gewone begroting

⁷ Brigitte HENAU, *Paul van Zeeland*, p. 285-288.

⁸ Guy VANTHEMSCHE, *De werkloosheid in België 1929-1940*, Berchem 1989, p. 282.

⁹ Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1936, Algemene toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer van Volksvertegenwoordigers*, zittijd 1935-1936, n° 4, p. 37.

van dat jaar nog een tekort van liefst 960 miljoen BF voorzien. Uiteindelijk werd dit omgezet in een overschot van 103 miljoen BF, mede dankzij de snel stijgende fiscale ontvangsten na de devaluatie.

Deze goede resultaten betekenden niet dat ook binnen de regering zelf alles rozengeur en maneschijn was. Zoals onder meer Guy Vanthemsche op overtuigende wijze heeft aangetoond, traden er reeds van bij het begin binnen de regering van Zeeland ernstige spanningen op¹⁰. Deze spitsten zich toe op de in de regeringsverklaring beloofde structuurhervormingen. De planisten, met Hendrik de Man als spilfiguur, wilden die zo breed mogelijk interpreteren, terwijl daartegen beslist verzet kwam uit conservatieve hoek. De regering bestond immers niet alleen uit jonge vernieuwers, zoals van Zeeland het zo graag deed voorkomen, maar ook uit enkele oudgedienden en conservatieven - zoals de nauwgezette minister van Financiën Max-Léo Gérard - die de devaluatie node hadden aanvaard maar voor het overige bij de orthodox liberale denkbeelden bleven zweren. Natuurlijk begrepen ook zij dat hervormingen zich opdrongen, maar ze wilden zeker niet zo ver gaan als de Man, in wie ze het symbool van de radicale actie voor het Plan van de Arbeid zagen. Deze tegenstellingen kwamen aan het licht bij de uitwerking van het wetsontwerp op de bankcontrole en vooral bij de installatie van de OREC. Beide projecten, uitgewerkt door de planisten, werden uiteindelijk danig afgezwakt. De OREC, die oorspronkelijk in grote autonomie de economische politiek van de regering had moeten leiden, werd herleid tot een voornamelijk consultatief organisme met slechts beperkte eigen bevoegdheden, dat bovendien lange tijd in het ongewisse werd gelaten over de middelen waarover het zou kunnen beschikken. Inzake deze structuurhervormingen voelde de Man zich enigszins in de steek gelaten door de eerste minister, die hem tegen eerdere beloften in niet voldoende zou gesteund hebben. De conjunctuurpolitiek was echter prioritair, en de goede resultaten die op dat vlak werden geboekt, lieten verhoppen dat binnen afzienbare tijd werk zou kunnen gemaakt worden van verdergaande structuurhervormingen.

DE MAN, MINISTER VAN FINANCIËN.

Op de golven van het herstel.

Bij de verkiezingen van 24 mei 1936 verloor de socialistische partij 3 kamerzetels, de liberale één. De katholieke partij kreeg echter de grootste klap : ze verloor zowat één vierde van haar stemmen en 16 zetels in de Kamer. Hierdoor was de BWP voor het eerst in haar geschiedenis de grootste politieke fractie van het land geworden. Maar voor euforie was er geen plaats. De crisis van het regime was voor de drie traditionele partijen zorgwekkend en dreef ze opnieuw in mekaars armen. Op 13 juni kon van Zeeland zijn tweede regering van Nationale Unie aan de Koning voorstellen. De invloed van de socialisten erin was versterkt. Niet alleen kreeg de BWP

¹⁰ Zie de geciteerde artikels onder voetnoot (6).

een portefeuille meer, maar de Man verving de liberaal Max-Léo Gérard op Financiën en werd de officiële nummer twee binnen de regering. Het regeringsprogramma van van Zeeland II voorzag, naast de consolidatie van het economisch herstel, de voortzetting en vooral intensifiëring van de structuurhervormingen. De voorstellen die de Man had geformuleerd bij de regeringsvorming stemden grotendeels overeen met de denkbeelden van van Zeeland, maar omvatten wel nog een bijkomend pakket sociale maatregelen waaronder de verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering en ruimere tegemoetkomingen voor de werklozen.

Als minister van Financiën en bij gelegenheid zelfs als plaatsvervangend voorzitter van de ministerraad zou de Man, meer nog dan voorheen, zijn stempel drukken op het regeringswerk. Bekijken we eerst echter zijn specifieke bevoegdheden als titularis van het departement van Financiën, om daarna de draad van de algemene politieke ontwikkelingen weer op te pikken.

SCHULDPOLITIEK.

Essentieel voor het schuldbeheer in deze periode was de herwaardering van de goudvoorraad van de Nationale Bank naar aanleiding van de devaluatie. Zoals gezegd leverde die een meerwaarde op van 4.352 miljoen BF¹¹. 345 miljoen BF daarvan werd gebruikt om een deel van de schuld van de staat aan de Nationale Bank terug te betalen en nog eens 155 miljoen BF vloede naar het Groothertogdom Luxemburg in het kader van de BLEU-verplichtingen. 1.125 miljoen BF werd in een Egalisatiefonds van de wisselkoersen gestort, dat was opgericht om de munt na de devaluatie te ondersteunen. Met nog eens 1 miljard BF werd een Regularisatiefonds van de staatsrenten gevormd dat tot doel had de markt in de geconverteerde staatsfondsen te ondersteunen. De resterende 1.727 miljoen BF moesten dienen als een zogenaamde "masse de manoeuvre". Hiermee kon de overheid haar buitengewone uitgaven dekken en ongunstige leningen vervroegd terugbetalen. Het was de bedoeling de reserve van dit zogenaamde Herwaarderingsfonds steeds te hernieuwen door het uitschrijven van nieuwe leningen, maar dan wel op een tijdstip waarop de overheid zelf de meest gunstige voorwaarden zou kunnen bedingen. Dankzij deze reserve beschikte de minister van Financiën bijgevolg over een uniek instrument dat hem een grotere onafhankelijkheid tegenover de kapitaalmarkt bood. Al snel bleek de 1.125 miljoen BF van het Egalisatiefonds van de wisselkoersen een overbodige voorzorg. Het fonds werd bij Koninklijk Besluit van 15 mei 1936 opgeheven, en het saldo aan het Herwaarderingsfonds overgemaakt zodat dit in totaal over 2.852 miljoen BF kon beschikken. Dit was uiteindelijk ook het bedrag dat aan de OREC ter beschikking werd gesteld.

¹¹ Voor de aanwending van de goudherwaardering zie: Louis E. DAVIN, "La politique de la dette publique en Belgique de 1919 à 1939", - Histoire des finances publiques en Belgique, dl. 2, Brussel/Parijs, 1954, p. 317-325.

Het schuldbeheer onder de regeringen van Zeeland werd beheerst door twee principes : vermindering van de interestlasten op de begroting en de omzetting van buitenlandse in binnenlandse schulden. Reeds in 1935 was met deze politiek een begin gemaakt. Van 31 december 1934 tot 31 december 1935 was de buitenlandse geconsolideerde schuld, vooral als een gevolg van de devaluatie, nominaal gestegen met 6,5 miljard BF. Deze vermeerdering werd echter teruggebracht tot 2.682 miljoen BF, deels door afbetalingen deels door de omzetting van enkele dure Amerikaanse leningen ten belope van nagenoeg 100 miljoen US\$ in een binnenlandse geünificeerde schuld aan 4 %. De buitenlandse vlottende schuld werd versneld afgelost. De binnenlandse vlottende schuld was tegen het einde van 1935 volledig afbetaald, maar de binnenlandse schuld op halflange en lange termijn was toegenomen met 4.072 miljoen BF, voornamelijk als een gevolg van de conversie van buitenlandse naar binnenlandse schulden en van de bonificaties die bij de rentenconversie waren toegekend.

Deze politiek werd in 1936 en 1937 verdergezet. Op 31 december 1937 was de totale staatsschuld in vergelijking met twee jaar eerder met nauwelijks 268 miljoen BF gestegen. De buitenlandse schuld was echter met 2.768 miljoen BF gedaald tot een totaal van 19.406 miljoen BF. De binnenlandse schuld was met andere woorden op twee jaar tijd met 3.036 miljoen BF gestegen. Maar tegelijk was ze wel een stuk draaglijker geworden voor de begroting omdat de gemiddelde interestlast was gedaald. Op een totale staatsschuld van 48,5 miljard BF werden in 1934 nog voor 1,9 miljard BF aan interestlasten betaald. Gedurende de daaropvolgende jaren lag de totale staatsschuld 6 tot 8 miljard BF hoger, en toch zouden de interestlasten op die schuld voor de Tweede Wereldoorlog geen enkel jaar meer boven de 1,7 miljard BF uitstijgen. De devaluaties die in het najaar van 1936 in Frankrijk, Nederland en Zwitserland werden doorgevoerd hielpen hierbij trouwens een handje. De daling van de interestlasten liet daarenboven nog een belangrijke versnelling van de aflossingen toe. De tabel hieronder vat enkele gegevens met betrekking tot de schuldevolutie samen.

TABEL 1 : EVOLUTIE VAN DE TOTALE STAATSSCHULD EN VAN DE LASTEN ERAAN VERBONDEN, 1934-1938.

Uitgaven in 1.000.000 BF.

Het gaat telkens om de schuld situatie op 31 december van het betrokken jaar (behalve voor 1938: 31 augustus).

De buitenlandse schulden zijn omgezet naar BF tegen de geldende wisselkoersen.

	1934	1935	1936	1937	1938
I-BINNENLANDSE SCHULDEN:					
a/ Geconsolideerd:	27.263	31.584	32.366	34.851	34.665
b/ Halfjarige termijn:	1.680	1.431	1.431	700	1.300
c/ Vlottend:	50	-	-	500	405
II-BUITENLANDSE SCHULDEN:					
a/ Geconsolideerd:	18.525	20.965	19.831	19.406	19.139
b/ Vlottend:	967	1.209	775	-	734
TOTALE SCHULD:	48.485	55.189	54.403	55.457	56.243
BEGROTINGSLASTEN:					
a/ Aflossingen:	498	2.904	2.304	1.937	910
b/ Renten:	1.913	1.693	1.649	1.668	1.662
c/ Overige kosten:	200	306	289	287	134
TOTALE LASTEN:	2.611	4.903	4.242	3.892	2.706

BRON : Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1939, Algemene Toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer van Volksvertegenwoordigers*, zitting 1938-1939, n° 4, p. 48-49. EN Nationale Bank van België, *Belgische economische statistieken 1929-1940*, Brussel, p. 151-152.

Aangezien de Belgische economie en bijgevolg het Bruto Nationaal Product over dezelfde periode een sterke groei kende, deed zich relatief gezien een verbetering van de schuld situatie voor. Volgens voorlopige berekeningen van de Leuvense werkgroep

kwantitatieve geschiedenis onder leiding van Prof. Herman Van der Wee steeg het BNP van 64,4 miljard BF in 1934 naar 80,3 miljard BF in 1938 (in lopende prijzen)¹². Dat betekent dat de schuldquote tegenover het BNP over dezelfde periode daalde van 75,3 % naar 70 %. Bij het bereiken van dit resultaat speelde de goudherwaarderings-reserve een belangrijke rol, omdat ze de minister van Financiën toeliet zelf het tijdstip te kiezen voor het uitschrijven van een nieuwe lening. De belangrijkste leningen die minister de Man op die manier kon plaatsen waren : op de binnenlandse markt een nieuwe geünificeerde lening aan 4 % voor 1 miljard BF vanaf september 1936, een lening van 1,5 miljard BF aan 3,5 % in februari 1937, voor 1 miljard BF schuldobligaties aan 3,5 % in mei van hetzelfde jaar en nog eens voor 700 miljoen BF schatkistbons aan slechts 2,5 % in juli 1937. In 1937 werden ook twee belangrijke leningen in het buitenland geplaatst : een conversielening van 48 miljoen FlG aan 3,5 % in april en een 4 %-lening van 5 miljoen £ in december. Deze leningen lieten toe de reserve van het Herwaarderingsfonds opnieuw op haar oorspronkelijk peil te brengen. Het fonds had zijn rol goed vervuld. Onder de regering Janson, einde 1937-begin 1938, kwam in deze situatie verandering door de plotse economische terugval, maar daar komen we verder op terug.

BUDGETTAIRE POLITIEK.

De minister van Financiën was ook verantwoordelijk voor het opstellen en indienen van de jaarlijkse staatsbegroting. De begroting is het belangrijkste beleidsinstrument van de regering. In de praktijk vroeg de minister van Financiën vanaf het voorjaar de budgetprognoses op van de verschillende ministeriële departementen. De administratie van het ministerie van Financiën maakte zelf een raming van de te verwachten staatsinkomsten. In de loop van de zomer werd dan het echte begrotingswerk aangevat waarbij het de centrale betrachting was de geraamde inkomsten en uitgaven met elkaar in evenwicht te brengen. Hierbij speelde de minister van Financiën een cruciale rol. De begroting bleef in haar geheel uiteraard de collectieve verantwoordelijkheid van de hele regering. Wettelijk was bepaald dat de "begroting van ontvangsten en uitgaven" van de staat ten laatste op 30 september bij het Parlement moest worden ingediend, zodat dit onmiddellijk bij de hervatting van de parlementaire werkzaamheden in de herfst de bespreking en stemming van de departementale begrotingen kon aanvatten. Hoewel het in theorie de bedoeling was dat alle begrotingen vóór het begin van het begrotingsjaar door Kamer en Senaat waren goedgekeurd, was dit in de Belgische budgettaire geschiedenis van tussen de twee wereldoorlogen meer de uitzondering dan de regel. Omdat de definitieve stemming van sommige begrotingen soms tot in de lente of zelfs vroege zomer op zich liet wachten, was de regering maar al te vaak verplicht voorlopige twaalfden aan te vragen. Deze gang van zaken was niet enkel het gevolg van de soms trage werking van het

¹² Zie de binnenkort te verschijnen publicaties: C. SCHROEVEN, *Consumer Expenditure in Interwar Belgium (1920-1939)*; M.A. VAN MEERTEN, P. CLEMENT en P. NEFORS, *Gross Private Domestic Investment, Government Expenditure and Net-Exports in Belgium during the Interwar Period (1920-1939)*; S. PEETERS, *The Reconstruction of Belgian National Income, 1920-1939*.

Parlement of van het feit dat een ernstige studie van de steeds dikkere begrotingsdocumenten gewoon meer tijd vroeg, vaak genoeg schoot ook de regering tekort en slaagde ze er niet in het begrotingsontwerp tijdig aan het Parlement over te maken.

Als minister van Financiën voerde Hendrik de Man enkele formele verbeteringen door in de voorstellingswijze van de begrotingen. In het begrotingsontwerp voor 1936, ingediend door minister M.-L. Gérard, was in de Algemene Toelichting voor het eerst het verband tussen de ontwikkeling van de staatsinkomsten en -uitgaven en de algemene economische toestand van het land uitgewerkt door de toevoeging van enkele economische statistieken. Deze vernieuwing werd onder minister de Man verder uitgediept. De Algemene Toelichting bij de begrotingsontwerpen voor 1937 en 1938 bevatten een hele reeks tabellen en grafieken met betrekking tot de Belgische economie, waaronder maandelijkse cijfers van de belastingsontvangsten tot op twee maanden voor de indiening van het ontwerp, werkloosheids- en in- en uitvoerstatistieken en gegevens over het rendement van de Belgische NV's¹³. De begrotingsramingen werden daardoor in een bredere context geplaatst. Een andere rationalisering die met ingang van het begrotingsjaar 1937 werd doorgevoerd was de opstelling van een afzonderlijke begroting van Pensioenen. Voordien stonden de pensioenlasten gedragen door de overheid deels ingeschreven op de begroting van Openbare Schuld deels verspreid over de verschillende departementale begrotingen. Het was bijgevolg niet eenvoudig een globaal overzicht te krijgen van de overheidsuitgaven in de sector pensioenen. Kwam daarbij nog dat deze uitgaven voortdurend aan belang wonnen, zodat de opstelling van een afzonderlijke begroting van Pensioenen meer dan welkom was. Op het formele vlak kan hier tenslotte nog vermeld worden dat de regering er zowel in 1936 als in 1937 in slaagde de begrotingsontwerpen voor het volgende jaar tijdig neer te leggen bij het Parlement. Ook het voortdurende aandringen van de regering bij het Parlement om spoed te zetten achter de behandeling van de begrotingsontwerpen wierp enige vruchten af. Althans voor de begroting van 1937. Liefst 9 van de 22 begrotingen voor 1937 waren vóór 31 december 1936 in de Kamer en de Senaat besproken, geamendeerd en goedgekeurd¹⁴. Een absoluut record als men weet dat dat het jaar voordien voor slechts één begroting op een totaal van 20 was gelukt ! De bespreking en stemming van de begrotingen voor 1938 liep dan weer grote vertraging op door de snelle opeenvolging van regeringscrises in oktober 1937 en mei 1938 (de begroting van buitengewone ontvangsten en uitgaven voor 1938 zou pas op 8 juli 1938 in de Kamer goedgekeurd worden).

De algemene budgettaire ontwikkeling verliep van april 1935 tot oktober 1937 buitengewoon gunstig. De gewone begrotingen van 1935, 1936 en 1937 werden telkens met een overschot afgesloten, nog een eerder ongewone praktijk in België. Naarmate het economisch herstel zich doorzette namen ook de fiscale ontvangsten toe.

¹³ Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1937, Algemene Toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zittijd 1936-1937, n°4, p. 8-16 EN IDEM 1938, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zittijd 1937-1938, n°4, p. 26-48.

¹⁴ Zie: *Parlementaire Handelingen, Kamer en Senaat*, zittingen 1935-1936, 1936-1937 en 1937-1938.

De fiscaliteit was trouwens tijdens de voorgaande crisisjaren aanzienlijk verzwaard. Tegelijk kon de regering een aantal uitgaven, zoals die voor de werkloosheidstoelagen, terugschroeven, terwijl de aanpassing van de overheidslonen aan de stijging van de levensduurte zo lang mogelijk werd uitgesteld. De globale begrotingsresultaten voor de periode 1934-1938 worden hieronder samengevat :

TABEL 2 : BEGROTINGSEVOLUTIE, 1934-1938.

Uitgaven in 1.000.000 BF, lopende prijzen.

G E W O N E B E G R O T I N G					
	1934	1935	1936	1937	1938
ONTVANGSTEN:					
- Directe belastingen:	2.799	2.610	3.007	2.828	3.132
- Douanen en accijnzen:	2.751	2.792	2.849	3.017	3.061
- Registratie en het zegel:	2.643	2.928	3.146	3.598	3.334
- Overige:	1.744	1.685	1.633	1.659	1.581
Totaal:	9.937	10.015	10.635	11.102	11.108
UITGAVEN:					
- Administratie:	1.346	1.331	1.432	1.686	1.809
- Onderwijs:	1.078	1.036	1.163	1.250	1.370
- Landsverdediging:	1.072	1.021	1.169	1.310	1.466
- Pensioenen:	1.435	1.474	1.473	1.571	1.765
- Sociale uitgaven:	877	867	884	807	1.108
- Overige:	4.381	4.183	4.303	4.266	4.435
Totaal:	10.189	9.912	10.424	10.890	11.953
SALDO GEWONE BEGROTING :	- 242	+ 103	+ 211	+ 212	- 845

zeker na de zware deficits uit de eerste helft van de jaren 1930. Via de Gewone Begroting zou niet aan deficit-spending worden gedaan¹⁵. Toch deden zich langs de uitgavenzijde enkele opmerkelijke ontwikkelingen voor. Op twee jaar tijd, van 1935 naar 1937, stegen de gewone staatsuitgaven nominaal met ongeveer 10 % (van 9,9 naar 10,9 miljard BF), wat gematigd kan genoemd worden gezien de muntontwaarding met 28 % die zich vooral vanaf 1936 vertolkte in een voortdurende stijging van de prijsindex. Voor een aantal uitgavencategorieën lag het stijgingspercentage echter gevoelig hoger. De loonmassa uitbetaald door de centrale overheid nam snel toe door de aanpassingen aan de prijsindex en omdat na een aanwervingsstop van enkele jaren het personeelsbestand opnieuw gevoelig werd uitgebreid. De uitgavenstijging was dan ook zeer uitgesproken met betrekking tot de administratie, het onderwijs en het leger. Dat laatste genoot trouwens ook van een aantal kredietverruimingën waartoe in het licht van de verslechterende internationale toestand werd besloten. De stijging van de pensioenlasten baarde veel zorgen, maar bleek toch niet hoger te liggen dan de gemiddelde stijging van de totale gewone uitgaven (van 1935 naar 1938 + 20 %). In 1937 werd een aanzienlijke beperking van de sociale uitgaven verwezenlijkt dankzij de vermindering van de werkloosheidslast.

De meest opmerkelijke ontwikkeling deed zich echter voor inzake de Buitengewone Begroting. De voortdurende fiscale meeropbrengsten en de manoeuvreerruimte geboden door het Herwaarderingsfonds maakten een expansief overheidsbeleid mogelijk. Dit uitte zich op de eerste plaats in een spectaculaire stijging van de buitengewone uitgaven. De Buitengewone Begroting bevatte in principe enkel die uitgaven waarvan het uitzonderlijke karakter en de positieve weerslag op het vermogen van de Natie (openbare werken !) rechtvaardigde dat de kost ervan door middel van leningen gespreid werd over verschillende generaties. De stijging van de buitengewone uitgaven had op de eerste plaats te maken met de versnelde terugbetaling van enkele leningen, een belangrijk deel van de toename was echter ook op rekening te schrijven van de openbare werken-politiek gevoerd via de OREC. Als minister van Openbare Werken en Werkverschaffing onder de eerste regering van Zeeland had de Man een uitvoerig programma van openbare werken uitgewerkt dat voor de periode 1936-1938 voor 3,5 miljard BF uitgaven voorzag. Alleen al in 1936 zouden de projecten van de OREC aan zo een 100.000 mensen werk verschaffen¹⁶. Een belangrijk deel van de middelen van de OREC ging naar wegebouw, naar zogenaamde gezondheidswerken en naar de subsidiëring van specifieke sectoren zoals de scheepsbouw. De werking van de OREC verliep niet altijd even vlot, en deze "dirigistische" dienst had vaak af te rekenen met hevige kritiek en zelfs tegenwerking. Guy Vanthemsche besluit dat de

¹⁵ Op de ministerraad beklemtoonde zowel de eerste-minister als de minister van Financiën telkens weer de absolute noodzaak om elk deficit op de Gewone Begroting te vermijden. Zie: MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), Microfilm n°2026, ministerraad 20/8/1935, 8/9/1936 EN n°2027, ministerraad 20/8/1937. Ook: B. HENAU, *Paul van Zeeland*, p. 264-269. De Man was ons inziens veel méér bekommerd om het begrotingsevenwicht dan Guy Vanthemsche lijkt aan te nemen (G. VANTHEMSCHE, *De OREC 1935-1938*, p. 352-353). In januari 1938, in volle economische crisis, leek hij zelfs bereid de zo geroemde anti-cyclische conjunctuurpolitiek van de OREC op te offeren aan het herstel van het evenwicht op de Gewone Begroting ! (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028, p. 14).

¹⁶ G. VANTHEMSCHE, *De OREC 1935-1938*, p. 355.

vernieuwde economische politiek, ondanks de ruime middelen, uiteindelijk op een mislukking uitdraaide, wat voor de Man zeker een ontgoocheling moet geweest zijn.

Op de Buitengewone Begroting diende zich in deze periode nog een andere groei-post aan, met name Landsverdediging. De verslechtering van de internationale toestand die het uitbreken van een nieuwe oorlog steeds minder denkbeeldig maakte, zette de regering aan tot het herdenken van de Belgische defensiepolitiek. Op de ministerraad van 17 januari 1936 was hiertoe een beperkt ministercomité samengesteld waarvan ook de Man deel uitmaakte. Enige tijd later werd een gemengde militaire commissie geïnstalleerd. In het najaar van 1936 nam de Belgische buitenlandse politiek een nieuwe wending onder de vlag van de strikte neutraliteit, en werd besloten tot het verder versterken van 's lands weerbaarheid¹⁷. Nieuwe versterkingen, meer troepen en meer en betere wapens betekenden onvermijdelijk meer uitgaven.

In een globale interpretatie van de Buitengewone Begroting blijft het een feit dat onder de twee regeringen van Zeeland, van april 1935 tot oktober 1937, de totale staatsschuld nauwelijks aangroeide (van 55,1 naar 55,4 miljard BF) terwijl over dezelfde periode toch voor meer dan 4 miljard BF buitengewone uitgaven werden verricht (exclusief schuldaflissingen !) die de uitrusting en infrastructuur van het land aanzienlijk hebben verbeterd. Dit bewijst eens te meer de cruciale rol die het Herwaarderingsfonds heeft gespeeld¹⁸.

FISCALE POLITIEK.

Niet enkel de uitgavenzijde kende een bewogen ontwikkeling, ook langs de kant van de inkomsten greep de regering meer dan eens in. De economische heropleving had een positieve weerslag op de fiscale ontvangsten. Vanaf de tweede helft van 1935 tot in het najaar van 1937 lagen de maandelijkse ontvangsten van de thesaurie voortdurend hoger dan de begrotingsramingen. Deze stijging liet zich het eerst merken bij de meer conjunctuurgevoelige indirecte belastingen, zoals de accijnzen, de registratie- en zegelrechten en vooral de overdrachtstaksen. Vanaf 1936 volgden ook de directe belastingen. Gezien het goede rendement van de belastingen werden al gauw belastingverlagingen in het vooruitzicht gesteld. Temeer daar de belastingdruk de voorgaande jaren gevoelig was verhoogd, en van een verlaging ook een positieve weerslag op de economie werd verwacht. Al in 1935 werden een verlaging van de grondbelasting en de vermindering van een aantal douanetarieven, accijnzen en zegelrechten doorgevoerd. In de loop van 1936 werden de reeds toegekende ontheffingen nog aangevuld, onder meer met een eerste beperking van de nationale crisisbelasting. Deze belasting was in 1933 ingevoerd op het dieptepunt van de

¹⁷ MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n°2026, ministerraad 20/12/1935, 17/1/1936, 31/1/1936 (rapport van het beperkt ministercomité), 7/2, 21/2, 23/3 en 14/10/1936 (de beroemde toespraak door de Koning).

¹⁸ Zie ook: F. BAUDHUIN, *Histoire Economique*, dl. I, p. 390 en P. WIGNY, *Politique budgétaire*, p. 359-360.

depressie. Het leek dan ook billijk ze te verlagen nu het economisch weer beter ging. Het totale bedrag van de belastingverminderingen werd voor 1936 op bijna 500 miljoen BF geraamd. In 1937 bereikte het naar schatting 870 miljoen BF¹⁹. Dit was vooral te danken aan de nu volledige opheffing van de nationale crisisbelasting met ingang van 1 juli 1937, wat de belastingbetaler dat jaar een bijkomende besparing van ongeveer 400 miljoen BF opleverde. Deze opheffing was reeds in de Algemene Toelichting bij het begrotingsontwerp voor 1937 aangekondigd en vormde zowat de bekroning van twee jaar herstelbeleid²⁰. In 1937 werd tenslotte nog een gedeeltelijke fiscale amnestie verleend.

De fiscale politiek beperkte zich echter niet uitsluitend tot belastingverlagingen. De devaluatie van einde maart 1935 kreeg nog een fiscaal staartje. Reeds op 5 april 1935 was op aandringen van de socialistische minister van Justitie Eugène Soudan een gerechtelijk onderzoek geopend naar mogelijke speculatieve en frauduleuze handelingen die de val van de frank zouden hebben uitgelokt. Met hetzelfde doel was op 17 april 1935 een parlementaire onderzoekscommissie geïnstalleerd, de zogenaamde commissie Servais. Beide kwamen tot de conclusie dat een gerechtelijke vervolging zinloos was. De commissie Servais drukte evenwel de wens uit dat de regering een bijzondere belasting zou heffen op de speculatiewinsten die rechtstreeks in verband stonden met de devaluatie. Op de ministerraad van 22 september 1936 deed de Man een eerste voorstel tot de invoering van een uitzonderlijke belasting van 80 % op de winsten voortvloeiend uit de devaluatie. Zo een belasting kon tot 500 miljoen BF opbrengen²¹. De Man werd belast met het uitwerken van een wetsontwerp. Het oorspronkelijke ontwerp werd nog aanzienlijk afgezwakt, eerst in de ministerraad zelf, nadien ook in de parlementaire commissies waar het in het voorjaar van 1937 voorlag. De verwachte opbrengst van deze belasting werd door de regering opgevat als een reserve ter compensatie van de belastingverlagingen die elders waren toegestaan²². In haar definitieve vorm legde de wet een belasting op van 20 % op de bedragen betrokken bij ongeoorloofde muntspeculaties tussen 1 november 1934 en 29 maart 1935. Er was een hele reeks uitzonderingen en vrijstellingen voorzien, zodat de opbrengstverwachting werd teruggeschroefd tot 200 miljoen BF. Dat deze wet beantwoordde aan een publieke verzuchting bleek uit de stemming ervan. In de Kamer waren er op een totaal van 141 uitgebrachte stemmen 124 voor en slechts 2 tegen²³. De uiteindelijke opbrengst van de éénmalige belasting op de devaluatiewinsten ontgoochelde. Ze spijsde de staatskas

¹⁹ Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1938, Algemene Toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zittijd 1937-1938, n° 4, p. 13-18.

²⁰ Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1937, Algemene Toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zittijd 1936-1937, n° 4, p. 32-33.

²¹ MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2026, ministerraad 22/9/1936.

²² Zie de Man op de ministerraad van 22/3/1937 (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2026).

²³ *Parlementaire Handelingen, Kamer*, zittijd 1936-1937, vergadering van 21/4/1937, p. 1222.

met slechts 85 miljoen BF in plaats van de voorziene 200 miljoen BF. Als compensatie voor de talrijke belastingverlagingen schoot deze belasting dan ook tekort²⁴.

EEN ONVERWACHTE CRISIS.

Toen de regering van Zeeland II op 25 oktober 1937 ontslag nam, was het bilan van twee en een half jaar "expérience van Zeeland" overwegend positief. De index van de industriële produktie in België lag in de nazomer van 1937 op ongeveer 105 tegenover een gemiddelde van 86 voor 1935 (basis: 1930 = 100)²⁵. In oktober 1937 waren er goed 173.000 volledige en gedeeltelijke verzekerde werklozen, minder dan de helft van het cijfer dat in maart 1935 was opgetekend. De gewone begrotingen vertoonden boni, de staatsschuld bleef onder controle en de belastingdruk was aanzienlijk verlaagd. Nauwelijks enkele maanden later bleef van dat alles nog maar bitter weinig over. In januari 1938 waren er opnieuw 325.000 geregistreerde werklozen en dreigde op de Gewone Begroting een deficit van meer dan 1 miljard BF !

Deze dramatische ommekeer werd veroorzaakt door het uitbreken van een nieuwe economische én politieke crisis. In feite had de regering van Zeeland II reeds vanaf de lente van 1937 veel van haar vroegere cohesie en dynamisme verloren. Op 11 april 1937 had de premier nog een persoonlijke triomf ge oogst door in een door de Rexisten uitgelokte tussentijdse verkiezing als kandidaat van de meerderheid Léon Degrelle te verslaan met 76 % van de stemmen. In de daaropvolgende maanden nam de kritiek op het regeringswerk echter toe, ook binnen de partijen van de meerderheid. Enerzijds was er de geladen amnestiekwestie, die er onder meer toe leidde dat drie liberale ministers van Justitie mekaar binnen de tijdspanne van vier maanden opvolgden. Een ernstiger bedreiging voor de samenhang van de regering vormde echter de toenemende kritiek vanuit conservatief-katholieke en liberale hoek dat de regering steeds meer naar links afgleed²⁶. De socialistische invloed in de regering was inderdaad aanzienlijk. Bovendien was de BWP-fractie de enige die van Zeeland II vrijwel unaniem en onvoorwaardelijk steunde. Ook poogden de socialisten, en vooral dan de Man, zich te profileren op het thema van de structuurhervormingen²⁷. Die

24 "Le jeu ne valait pas la chandelle." (Henri de Man, *Après coup*, p. 267). Zie ook: R. PUTMAN, *Les impôts directs en Belgique de 1914 à 1940*, - *Histoire des Finances Publiques en Belgique*, dl. 1, p. 527. F. BAUDHUIN, *Histoire Economique*, p. 338.

25 K. VERAGHTERT, *Het economisch leven in België, 1918-1940*, - *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. XIV, Haarlem, 1979, p. 80.

26 Zie: M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man*, p. 245 e.v. Ook Emmanuel Gerard bespreekt de toenemende polarisatie tussen een links en een rechts blok onder de tweede regering van Zeeland en de weerslag daarvan op de katholieke partij: EMMANUEL GERARD, *De Katholieke Partij in crisis, Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven, 1985, p. 463 e.v. Ook: B. HENAU, *Paul van Zeeland*, p. 288-291.

27 Op de vergadering van het BWP-Bureau van 27 mei 1936 verklaarde de Man: "L'essentiel de l'oeuvre du Gouvernement, après qu'il a pu profiter d'une conjoncture économique favorable, (...) c'est de faire des réformes de structure." NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB), Microfiche n° 208: Bureau-vergadering 27/5/1936, p. 17.

hadden in het regeerprogramma een prominente plaats gekregen, en eens het economische herstel definitief verzekerd leek, wilde de regering er ook echt werk van maken. Sinds april 1935 was al een bankcontrole ingesteld, de OREC in het leven geroepen, een Nationale Arbeidsconferentie geïnstalleerd naar aanleiding van de sociale crisis van juni 1936, was er ook een studiecentrum voor de hervorming van de staat opgericht, en waren een aantal koninklijke commissarissen belast met de studie van enkele prangende problemen zoals de administratieve hervorming, de vereenvoudiging van de fiscaliteit, het werkloosheidsvraagstuk, de groeiende pensioenlast en de controle op de wapenindustrie. Een nieuwe stap op de weg van de structuurhervormingen was gezet met de kaderwet op de hervorming van de openbare kredietinstellingen en van de Nationale Bank van 10 juni 1937. Velen ervoeren de herstructurering van de kredietsector en de grotere greep van de overheid erop als een nieuwe uiting van het door de socialistten geïnspireerde dirigisme. Of zoals de liberale ex-minister van Financiën Max-Léo Gérard het verwoordde : "J'ai donc, dans la loi de cadre, retrouvé le plan du Travail"²⁸. Ook de beroepsorganisatie en de verplichte werkloosheidsverzekering stonden nog op het programma.

In het licht van de toenemende polarisatie raakte onder meer de Man er steeds meer van overtuigd dat een progressieve regering, die weliswaar op een kleinere meerderheid zou steunen, veel krachtadiger zou kunnen optreden. Hiermee kon ook opnieuw worden aangepikt bij het streven naar een progressieve frontvorming dat de campagne rond het Plan van de Arbeid in de jaren 1933-1935 had gekenmerkt. Op 15 oktober 1937 zette de Man zich in een geruchtmakende redevoering te Antwerpen af tegen diegenen die "oppositie binnen de regering" wilden voeren²⁹. De goede verstaander begreep wie werden geveerd. De socialistten begonnen nu op hun beurt te vrezen dat de eerste-minister onder de indruk van de kritiek uit conservatieve hoek een zwenking naar rechts zou maken. Het wederzijdse vertrouwen binnen de regeringsploeg was aangetast en ze verloor aan slagkracht³⁰. Daarenboven kwam de autoriteit van de regeringsleider steeds meer in het gedrang door de onthullingen in de zogenaamde affaire van de Nationale Bank. Voor hij premier werd, was van Zeeland vice-gouverneur van de Nationale Bank geweest. Nu bleek dat hij ook na zijn vertrek bij de Nationale Bank nog vergoedingen was blijven ontvangen. Een pijnlijke zaak voor de voorzitter van een regering die de strijd had aangeboden met de politico-financiële belangenvermengingen. Een rapport opgesteld door minister van Financiën de Man zuiverde de eerste-minister van iedere blaam, maar nieuwe insinuaties en tegenstrijdige verklaringen maakten dat de zaak in een heuse schandaalsfeer verder werd opgeklopt³¹.

²⁸ M.-L. GERARD, *L'Etat, les affaires et la liberté, - Rapport sur les travaux de la Chambre Syndicale des Agents de Change*, Ex. 1936-1937, p. 12.

²⁹ H. DE MAN, *Après coup*, p. 277. Voor de integrale tekst van deze redevoering: PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, n° 378: Rede H. de Man voor de vergadering van de BWP en de vakbonden van het arrondissement Antwerpen, Rubenspaleis, 15/10/1937, 29p.

³⁰ Minister van Buitenlandse Zaken P.-H. Spaak bekleeg er zich over dat van Zeeland de neiging vertoonde steeds vaker van opvatting te veranderen wat een onaangename situatie creëerde (NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche 270: bureau-vergadering 23/9/1937).

³¹ MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2027: ministerraad 27/8/1937. De affaire vertroefde ook de persoonlijke relaties tussen de Man en van Zeeland. Zoals Spaak zei op het BWP-Bureau: "Il y a entre ces deux hommes - et de Man m'arrêtera si je vais trop loin - un élément de

In september 1937 begon van Zeeland te spreken over een ontslag om 'gezondheidsredenen'. Hij zette de Koning er toe aan reeds te beginnen met geheime consultaties om een mogelijke regeringsherschikking voor te bereiden. Ook Hendrik de Man, de nummer twee in de regering en onder-voorzitter van de grootste partij, werd ontvangen. De Man zag zichzelf reeds enige tijd als de logische opvolger van van Zeeland aan het hoofd van de regering, en nu leek het moment van de waarheid aangebroken. De Koning wilde weten of de Man als regeringsleider de onvoorwaardelijke steun zou genieten van zijn eigen partij. Dat hieraan getwijfeld kon worden was op zichzelf al betekenisvol, maar de hele zaak gaf ook aanleiding tot een erg ongemakkelijke discussie in het BWP-Bureau. Zonder dat van Zeeland formeel was afgetreden vroeg de Man het Bureau, in naam van de Koning, het fiat om de volgende regering te mogen leiden. De BWP-leiding, de 'patron' Emile Vandervelde voorop, reageerde erg gereserveerd³². Uiteindelijk sprak het Bureau in erg lauwe bewoordingen zijn vertrouwen uit in de Man, maar niet nadat die verklaard had dat het zeker niet in zijn bedoeling lag van Zeeland te doen vallen³³. De BWP bleef er intussen, net zoals de andere meerderheidspartijen en de Koning, op aandringen dat van Zeeland zou aanblijven. Op 25 september kwam de premier dan terug op zijn voornemen ontslag te nemen.

Niet voor lang echter. Op 25 oktober 1937, kort nadat een gerechtelijk onderzoek naar de onregelmatigheden in de Nationale Bank was geopend, nam van Zeeland definitief ontslag. De regeringsvorming werd nu inderdaad aan Hendrik de Man toegewezen, nadat Vandervelde zelf geweigerd had. Het werd een nieuwe ontgoocheling en al na twee dagen gaf de Man zijn opdracht terug aan de Koning. Vooreerst was de Man beperkt door de uitdrukkelijke eis van Leopold III om opnieuw een brede regering van Nationale Unie op de been te brengen, terwijl hij zelf meer zag in een beperktere progressieve regering (eventueel enkel socialist en christen-democraten). De formateur stootte al vlug op de onwil van de liberalen, die de scherpe uitval van de Man tijdens zijn redevoering te Antwerpen van nog geen twee weken

confiance qui a été atteint." Spaak loofde overigens de houding van de Man in de hele affaire ("une attitude extrêmement chic.."; "Il (=de Man) a été vis-à-vis du Premier Ministre d'un fairplay absolu.."). NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 270: Bureau-vergadering 23/9/1937. Het wekt weinig verbazing dat de Man zich in januari 1938 verzette tegen de benoeming van van Zeeland tot gouverneur van de Nationale Bank, functie waar de oud-premier reeds aanspraak op meende te kunnen maken. De Man werd hierin trouwens gesteund door premier Janson (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028: raad van 7/1 en 11/1/1938).

32 NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 270: Bureau-vergadering 23/9/1937. Een revelerende passage uit de discussie: de Man: "Il (=le Roi) m'a posé la question comme ceci: puisqu'il est entendu entre Monsieur van Zeeland et vous qu'il vous proposerait comme son successeur, la première chose dont je devrais m'assurer c'est que vous n'avez pas des difficultés avec le P.O.B. Voilà sous quelle forme la question a été posée." Vandervelde: "Le fait que Monsieur van Zeeland désigne son successeur est grave. J'espère que cette hypothèse sera écartée." de Man: "Il y a des mois Monsieur van Zeeland ayant alors annoncé au Roi et à moi-même qu'il comptait partir, il m'a dit qu'il conseillerait au Roi de s'adresser à moi." Vandervelde: "Si demain van Zeeland s'en allait, je trouverais tout à fait naturel que vous fassiez l'interim." Eekelaers: "Je pense que nous jouons un jeu très dangereux. Si le Roi ne veut plus van Zeeland comme Premier Ministre, il n'a qu'à le lui dire, mais nous ne devons pas être le bouc émissaire, surtout pas à ce moment."

33 Uiteindelijk besliste het Bureau unaniem dat "...en cas d'appel à lui-même (=à de Man) par le Roi pour former le Gouvernement, cela ne provoquerait pas d'hostilité dans le Parti." (IDEM).

tevoren niet vergeten waren. Tekenend voor het toenemende isolement van de Man was echter vooral dat zijn kandidatuur voor de macht ook binnen de BWP zelf blijkbaar heel wat weerstanden opriep³⁴.

Na zijn mislukking beweerde de Man geen ministerportefeuille meer te ambiëren. Hij weigerde ook de formatie-opdracht van P.H. Spaak te steunen, niet om persoonlijke redenen maar omdat hij naar eigen zeggen niet meer geloofde in de formule van de tripartite. Spaak wond zich overigens behoorlijk op over de Man's weigering op Financiën te blijven. Voor de Man had die post echter haar bekoorlijkheid verloren. Gezien de nieuwe economische achteruitgang en de toenemende sociale eisen kon ze hem enkel in de onpopulaire rol van de behoeder van de staatsgelden drukken die in het aanzicht van allerlei rechtmatige eisen tot meer-uitgaven hardvochtig de knip op de beurs hield³⁵. Uiteindelijk mislukte ook Spaak. Op 11 november werd de liberaal Paul-Emile Janson door de Koning belast met de regeringsvorming die pas op 23 november rond geraakte, een volle maand na het ontslag van van Zeeland.

Naar buiten uit was de regering Janson in grote mate een voortzetting van de regeringen van Zeeland. Het programma van van Zeeland II werd overgenomen en op een aantal punten nog verder aangevuld (zo werd de verplichte verzekering tegen ziekte, invaliditeit en werkloosheid in het vooruitzicht gesteld). Alle socialistische ministers bleven op hun post, ook de Man. Nochtans kondigden zich heel wat problemen aan. De sociale wetgeving die in het Parlement ter bespreking voorlag zou voor aanzienlijke meer-uitgaven zorgen, vooral op het vlak van de ouderdomspensioenen, terwijl de verslapping van de economie op zich reeds hogere uitgaven en lagere inkomsten in het vooruitzicht stelde. Uiteindelijk liet de Man zich toch overhalen opnieuw minister van Financiën te worden, op uitdrukkelijk verzoek van de partij en ook, zoals hij zelf schreef, uit een eergevoel niet de indruk te willen wekken de moeilijkheden te ontvluchten³⁶. Hij zou reden krijgen zijn beslissing te betreuren.

Zowel F. Baudhuin als P. Wigny geven te verstaan dat de Man reeds bij de opstelling van de begroting voor 1938 een zware fout had begaan door geen rekening te houden met de economische crisis die zich aandienende³⁷. Uit het begrotingsontwerp sprak inderdaad een optimisme dat zich onder meer uitte in een verdere verhoging van

³⁴ Onder meer Vandervelde en Kamiel Huysmans zagen de Man blijkbaar liever niet slagen. Zie: M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, Hendrik de Man, p. 251. Ook: PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 538: "Formation du Gouvernement, fin octobre 1937". Op het BWP-Bureau van 5 november, dus reeds na zijn mislukking, zei de Man over zijn eigen ambities: "Deux mots à Eckelers. Il dit: «de Man veut être le Premier Ministre». Je voudrais faire de la clarté sur ce point. On m'a dit de différents côtés - je me rends compte sur quoi cela repose - que j'avais trop créé l'impression que je voulais devenir le Premier. Ce n'est pas tout à fait faux, et quand on m'accuse d'impatience, je me plaide coupable. C'est l'impatience de faire quelque chose." (NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 274: Bureau-vergadering 5/11/1937).

³⁵ NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 275: Bureau-vergadering 7/11/1937.

³⁶ H. DE MAN, *Après coup*, p. 280-281. Op de Bureau-vergadering van 7 november 1937 had de Man nog verklaard: "Comme Ministre des Finances je serais la bête noire, et je ne veux pas jouer ce rôle." Op het Bureau van 20 november beklemtoonde hij enkel op uitdrukkelijk verzoek van de Partij in de regering Janson te stappen (NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 275).

³⁷ IDEM voetnoten (1) en (2).

de inkomstenramingen. Dit ontwerp was echter reeds in september 1937, binnen de wettelijke termijn, bij het Parlement neergelegd. Op het ogenblik van de redactie, dus in de zomer van 1937, was de economische crisis die vanaf november 1937, en vooral in de eerste jaarhalf van 1938, zou woeden erg moeilijk te voorzien, en zeker niet de omvang ervan. Wel deed zich reeds een zekere stagnatie van de economische groei voelen en ondervonden de overheidsuitgaven de weerslag van de snel stijgende prijsindex. Maar aan de andere kant bleven tot in oktober-november de maandontvangsten van de meest conjunctuurgevoelige belastingen, zoals de accijnzen, het zegel en de overdrachtsbelasting, nog stijgen³⁸. Ook de index van de industriële produktie bleef tot begin november op hetzelfde hoge peil van het afgelopen jaar. Het aantal werklozen beliep in oktober 1937 173.000, evenveel als het jaar tevoren, en zou pas vanaf november-december onrustbarend naar omhoog gaan. Het begrotingsontwerp mocht dus in het licht van de laatst bekende cijfers - die van juli 1937 - vrij realistisch genoemd worden³⁹. Er was een serieuze inspanning geleverd om de kredietaanvragen van de verschillende departementen binnen de perken te houden⁴⁰. De Gewone Begroting voor 1938 was een moeilijke oefening om zonder nieuwe belastingen, en integendeel rekening houdend met de talloze toegestane belastingverlagingen, een voorziene meer-uitgave van nagenoeg 600 miljoen BF te dekken. Het ontwerp voorzag niettemin een overschot van 74 miljoen BF. Bovendien achtte de regering zich tegen mogelijke risico's ingedekt dankzij de reserve van de begrotingsoverschotten van de voorgaande jaren. Het Begrotingscomité kon overigens wanneer nodig de inkomstenramingen aanpassen en bij een eventuele ontsporing herstelmaatregelen voorstellen. Minister de Man besloot zijn verslag aan het Parlement als volgt : "De begroting voor het dienstjaar 1938 doet zich aldus voor dat zij, behoudens ernstige en niet te voorziene gebeurtenissen, de aanmoedigende resultaten komt verstevigen welke in de laatste plaats voor die van 1937 mochten geboekt worden."⁴¹

Ernstig en op zijn minst moeilijk te voorzien was de economische crisis die zich vanaf november 1937 scherp liet voelen. Door de regeringscrisis in oktober-november ging kostbare tijd verloren. Pas op de ministerraad van 10 december kon de Man een bilan opmaken van de gewijzigde budgettaire situatie. Tengevolge van de crisis, maar ook door de uitvoering van een aantal nieuwe, voornamelijk sociale, maatregelen,

³⁸ Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1939, Algemene Toelichting, *Parlementaire Documenten, Kamer*, zitting 1938-1939, n° 4, p. 82-101. Voor alle gegevens i.v.m. de werkloosheid, zie het reeds geciteerde boek van Guy VANTHEMSCHE, voetnoot (8).

³⁹ Al te optimistisch was wellicht enkel het geraamde rendement van de zegel- en overdrachtsbelastingen: 3.225 miljoen BF tegenover 2.816 miljoen BF werkelijke ontvangsten in 1937. Een vermeerdering die moest voortkomen van "...le mouvement croissant des affaires et l'amélioration du contrôle..." (Begroting van ontvangsten en uitgaven voor 1938, Algemene Toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zitting 1937-1938, n° 4, p. 58-59). Ook: Verslag over de Rijksmiddelenbegroting, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zitting 1937-1938, n° 37, p. 13-14.

⁴⁰ Bijvoorbeeld: betwisting de Man-Rubbens n.a.v. de voorgestelde opheffing van de staatssubsidie aan de Kolonie ten dienste van het begrotingsevenwicht (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2027: raad 14/9/1937).

⁴¹ IDEM voetnoot (39), p. 100.

konden de meer-uitgaven voor 1938 op 575 miljoen BF becijferd worden⁴². Om deze situatie recht te trekken circuleerden op het departement van Financiën reeds voorstellen tot belastingverhogingen ten bedrage van 560 miljoen BF. De Man beloofde in de loop van januari een uitgewerkt fiscaal project te zullen voorleggen. Wel liet hij voor de ministerraad al verstaan dat op de eerste plaats de directe belastingen zouden worden verhoogd, omdat de laatste jaren vooral de inkomsten uit indirecte belastingen waren gestegen wat niet enkel een budgettaire maar ook een rechtvaardigheidsprobleem stelde. De ministerraad besloot in afwachting geen nieuwe uitgavenverhogingen meer toe te staan. Al bij al wilde de minister van Financiën de toestand niet dramatiseren, zeker niet naar de publieke opinie toe. In een gelegenheidsrede op een banket de dag na de ministerraad verklaarde hij dat het budget voor 1938 nog steeds in evenwicht was voor zover de economie niet verder verslechterde. Hij gaf er ook toe aan een zekere voorliefde voor gesplinterde uitspraken door te stellen dat hij geen enkele nieuwe uitgave op de begroting zou aanvaarden : "J'abandonnerais mon poste aux Finances plutôt que de laisser s'ajouter un centime de charges nouvelles."⁴³

Ook in de parlementaire debatten over de rijksmiddelenbegroting wilde de Man zijn optimisme nog niet helemaal laten varen. Op donderdag 16 december voor de Kamer, en precies een week later op 23 december tijdens een rumoerige zitting in de Senaat, bleef hij het budget zoals het in september was neergelegd verdedigen⁴⁴. De Man beschouwde de nieuwe economische crisis hooguit als een tijdelijke stagnatie in de economische groei die snel zou overwaaien. Hij zag dan ook geen reden om zijn optimistische inkomstenramingen aan te passen, te meer daar de fiscale maandontvangsten voor september, oktober en november nog steeds een stuk hoger lagen dan tijdens dezelfde periode het jaar voordien. Bovendien verwachtte de Man nog budgettaire verlichtingen van een daling van de prijsindex waardoor de loonuitgaven zouden kunnen gedrukt worden, en van de aangekondigde wetgeving op de verplichte werkloosheidsverzekering die de staatstussenkomst zou verminderen. Wel erkende hij dat er nieuwe lasten zouden voortvloeien uit de uitvoering van de regeringsverklaring van 30 november. Om daaraan en aan een eventuele verdere verslechtering van de economische toestand tegemoet te komen zou de regering het Parlement in de loop van januari een pakket fiscale en budgettaire maatregelen voorleggen. De Man hoedde er zich echter voor zich op een preciese vaststelling van de omvang van het verwachte deficit te laten vastpinnen⁴⁵.

⁴² MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2027: raad 10/12/1937. De aanpassing van de lonen aan de hogere index zou 200 miljoen BF kosten, de stijging van de werkloosheidsuitgaven werd door de OREC op 134 miljoen BF geraamd.

⁴³ PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 379: Discours Manifestation Resteau, 11/12/1937.

⁴⁴ *Parlementaire Handelingen, Kamer*, zittijd 1937-1938, vergadering van 16/12/1937, vooral p. 215-220. EN *Parlementaire Handelingen, Senaat*, zittijd 1937-1938, vergadering van 23/12/1937, vooral p. 315-318.

⁴⁵ In de Kamer wierp de communistische afgevaardigde Relecom de Man voor de voeten dat hij binnenskamers al een deficit van 560 miljoen BF zou toegegeven hebben. De Man ontkende verontwaardigd, terwijl hij op de Ministerraad de week voordien inderdaad precies dat cijfer had aangehaald.

De verwachtingen van de Man kwamen echter bedrogen uit. In januari en februari 1938 verscherpte de crisis. Het werkloosheidscijfer steeg tot boven de 300.000 wat sinds het voorjaar van 1935 geleden was, de industriële produktie daalde van oktober 1937 tot februari 1938 met ongeveer 20 %. De fiscale maandontvangsten vielen tegen⁴⁶. Daarenboven kon de Man zijn belofte geen enkele nieuwe uitgave te zullen toestaan niet nakomen. De wet van 15 december 1937 op de ouderdomspensioenen zou voor 1938 onvermijdelijk meer-uitgaven meebrengen⁴⁷. Zelf had de Man in de bevoegde Parlementaire commissie een verhoging van de onderwijzerswedden beloofd die op jaarbasis 40 miljoen BF extra zou kosten⁴⁸. Vooral echter werd de minister van Financiën in de Ministerraad door sommige van zijn collega's bestookt met aanvragen voor extra-kredieten⁴⁹. Het bleek voor de regering erg moeilijk de uitgaven onder controle te houden. Met wisselend succes, en wellicht ook wisselende inzet, verzette de Man zich tegen elke nieuwe stijging, hierin bijgestaan door eerste-minister Janson.

De situatie werd nu met de dag moeilijker. In december 1937 was het ministerie van Financiën nog overgegaan tot de volledige afbetaling van een nadelige buitenlandse korte-termijn schuld (de fameuze Mendelsohn-bons waar de staat een aanzienlijk verlies op leed), en was in Londen een lening van 5 miljoen £ afgesloten. Volgens de verklaring van de Man voor de Kamer had die lening, de regeringspolitiek getrouw, op de eerste plaats tot doel de middelen van het Herwaarderingsfonds terug op peil te brengen. Dankzij deze operatie kon het fonds opnieuw over meer dan 2 miljard BF beschikken⁵⁰. In overeenstemming met de oorspronkelijke bedoeling werden van het Herwaarderingsfonds nog steeds voorafnemingen gedaan om de buitengewone uitgaven van de OREC mee te financieren. Het tempo van deze voorafnemingen versnelde echter aanzienlijk in januari en februari 1938. De reserve van het Herwaarderingsfonds slonk nu zo snel dat het duidelijk was dat er niet enkel meer buitengewone maar ook gewone uitgaven mee werden gefinancierd. De Thesaurie verkeerde gezien de dalende inkomsten en stijgende uitgaven immers in ademnood, en de voorwaarden om een beroep te kunnen doen op de kapitaalmarkt waren te ongunstig.

⁴⁶ Het zegel en de daarmee gelijkgestelde taksen, waarvan de opbrengst voor 1938 zeer hoog geraamd was op 3.225 miljoen BF, zouden uiteindelijk slechts 2.565 miljoen BF opbrengen. De prijsindex steeg nog in januari en februari, wat loondalingen uitsloot. De werkloosheidsuitgaven voor 1938 zouden in vergelijking met 1937 ruim 250 miljoen BF hoger liggen.

⁴⁷ Gaston COPPEE, *Evolution des dépenses publiques de 1919 à 1939, - Histoire des finances publiques en Belgique*, dl. 2, Brussel/Parijs, 1954, p. 260-261.

⁴⁸ MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028: raad van 4/2/1938.

⁴⁹ Zulke aanvragen werden normaal gezien door het Begrotingscomité behandeld, waarin slechts enkele ministers zetelden, maar kwamen voor de plenaire Ministerraad wanneer er een betwisting ontstond. De minister van Onderwijs, de liberaal Julius Hoste, vroeg op de Ministerraad van 20 december 1937 19 miljoen BF extra. Zijn partijgenoot Dierckx, minister van Binnenlandse Zaken, wou op 7 januari 1938 100 tot 150 miljoen BF bekomen om de financiële noodsituatie van de gemeenten recht te trekken. De socialistische minister van Arbeid, Achille Delattre, vroeg op 11 januari bijkomende middelen om zijn aanmoedigingspolitiek ten voordele van de goedkope woningbouw te kunnen voortzetten. En minister Merlot van Openbare Werken, eveneens BWP, kaartte op de vergadering van 28 januari een extra subsidie van 5 miljoen BF aan voor de internationale tentoonstelling in 1939 te Luik gewijd aan het water. (voor alle voorbeelden, zie: MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2027 en 2028).

⁵⁰ *Parlementaire Handelingen, Kamer*, zittijd 1937-1938, vergadering van 15/12/1937, p. 195.

In deze crisissituatie was het wachten op de fiscale voorstellen van minister de Man. Hij had beloofd zijn plannen in de loop van januari aan de Ministerraad voor te zullen leggen. Het was echter pas op een vergadering van het Begrotingscomité op 9 maart dat de Man in vrij dramatische omstandigheden zijn project toelichtte. Of dit uitstel nu te wijten was aan de Man's nonchalance of aan het feit dat het uitwerken van een goed doordacht en uitgebalanceerd herstelprogramma inderdaad veel tijd in beslag nam, deed uiteindelijk weinig ter zake⁵¹. De minister noch zijn voorstellen zouden de fatale vergadering van 9 maart overleven.

In de loop van januari en februari had de Man met enkele naaste medewerkers - Buset en Halasi ? - zijn fiscaal ontwerp voorbereid. Het te dekken deficit werd nu geraamd op meer dan 1 miljard BF. Op 23 februari werd de Man tijdens een Senaatszitting plotseling ongesteld. Na een medisch onderzoek bleek de oorzaak een voedselvergiftiging te zijn opgelopen bij een mosselsouper. De Man was ook oververmoeid en had last van hartklachten. Zijn dokter schreef hem een lange rustperiode voor. Toch bracht hij het nog op om op woensdagvoormiddag 9 maart, na twee weken afwezigheid uit de politieke arena, zijn fiscale voorstellen voor het Begrotingscomité te gaan toelichten⁵². De vergadering werd bijgewoond door eerste-minister Janson, door de minister van Landbouw Hubert Pierlot, de minister van Openbare Werken Joseph Merlot en door de minister van Binnenlandse Zaken Dierckx. De Man had Janson reeds vooraf laten weten dat hij onmiddellijk na afloop van de vergadering op doktersvoorschrift voor langere tijd verlof zou nemen. Om zich niet al te zeer uit te putten beperkte hij zijn uiteenzetting tot een schematische voorstelling van de belangrijkste ontwerpen inzake directe en indirecte belastingen. Zoals vroeger reeds aangekondigd situeerde het gros van de voorgestelde maatregelen zich op het vlak van de directe belastingen. In totaal stelde de Man lastenverhogingen voor ter waarde van 1.296 miljoen BF. Meer dan 1 miljard BF moest komen van een hele reeks hervormingen in de directe belastingen : verhoging van de grondbelasting, afschaffing van een aantal vrijstellingen in de mobiliënbelasting, een belasting op de monopoliewinsten, een radicale aanpassing van de bedrijfsbelasting (waaronder een heffing van 10 % op de gereserveerde winsten van de aandelenvennootschappen), verbetering van het progressief regime van de aanvullende personenbelasting en de invoering van een "taxe militaire" voor wie vrijgesteld was van militaire dienst. Een belangrijke meer-ontvangst (220 miljoen BF) moest ook resulteren uit de heffing van een progressieve belasting op de erfenissen in directe lijn en in zijlinie, een maatregel die dus vooral de grotere erfenissen zou treffen. Daarnaast werden nog de verhoging van de accijnzen op bier, sigaretten en tabak voorzien en enkele aanpassingen inzake de registratierechten. Het ontwerp wilde trouwens ook, op voorstel van de koninklijke

51 De eerste versie is die van F. Baudhuin (*Histoire Economique*, p. 368), de tweede van de Man zelf (*Après coup*, p. 283-284).

52 Voor de reconstructie van deze cruciale vergadering kunnen we een beroep doen op drie gedetailleerde bronnen: de getypte nota waarop de Man zijn uiteenzetting baseerde (PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 554: Projets du 9 mars 1938); het verslag van premier Janson voor de Ministerraad van diezelfde dag (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028); en de bespreking op het BWP-Bureau van 11 maart 1938 (NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 295 en 296).

commissaris voor de vereenvoudiging van de fiscaliteit Paul Coart-Frésart, een aantal vereenvoudigingen en verminderingen inzake de zegelbelastingen doorvoeren ter waarde van 55 miljoen BF. Het ontwerp van de Man legde dus duidelijk de zwaarste lasten voor het herstel op de hoge inkomens, de bedrijfswinsten en de grote erfenissen. Het ontwerp gaf ook de voorkeur aan relatief beperkte ingrepen in een groot aantal verschillende belastingen (in totaal een dertigtal) boven "*une augmentation massive sur un point particulier*"⁵³. De lagere inkomens en de belastingen op de consumptie werden grotendeels ontzien (op een toch niet onaanzienlijke verhoging van de accijnzen op bier en tabak na).

Het ontwerp werd zeer koel ontvangen⁵⁴. Pierlot verklaarde dat het Begrotingscomité zich onmogelijk kon uitspreken na "*un exposé aussi bref et squelettique..*". Dierckx maakte bemerkingen bij de aard van de voorgestelde belastingverhogingen. Het was meteen duidelijk dat het comité, en a fortiori de Ministerraad, de voorstellen in deze vorm nooit zou aanvaarden. De Man stelde voor om voor de duur van zijn ziekte een interim-minister op Financiën te benoemen, die de voorstellen verder zou moeten uitwerken en verdedigen. Na een rustkuur van minstens een maand zou dan moeten blijken of de Man nog in staat was zijn functies opnieuw op te nemen. Mocht de interimaris in tussentijd echter, bij de verdere behandeling van de Man's ontwerp, substantieel afgeweken zijn van het totaalbedrag of de sociale oriëntatie ervan, behield hij zich het recht voor zich er alsnog van te distantieren. Hij vroeg premier Janson hier formeel mee in te stemmen of zoniet zijn ontslag te aanvaarden.

Deze constructie was natuurlijk totaal onaanvaardbaar. Het was alsof de Man de hele regering een gedragscode trachtte op te leggen die tijdens zijn afwezigheid strikt zou moeten nageleefd worden. Daarenboven kon hij niet eens verzekeren of en wanneer hij zou terugkeren. Het is niet helemaal duidelijk of de Man er gewoon de brui wou aan geven, of dat hij, geplaagd door zijn ziekte, door een soort van uitgesteld ultimatum de goedkeuring van zijn fiscaal ontwerp wilde forceren. Was dat laatste zijn bedoeling dan mislukte zijn poging jammerlijk. Janson dacht er niet aan op de Man's voorwaarden in te gaan en aanvaardde zijn ontslag om reden van zijn ziekte en omdat het fiscaal herstelprogramma geen verder uitstel duldde. Nog dezelfde avond bracht de eerste-minister verslag uit voor de Ministerraad. Twee dagen later, op 11 maart, werd de Man's partij-genoot Eugène Soudan benoemd tot minister van Financiën.

Diezelfde vrijdag 11 maart woonde de Man kort de vergadering van het BWP-Bureau bij om er zijn optreden te verdedigen. Hij vond dat hij zichzelf niets te verwijten had en maakte meteen een positieve balans op van zijn ministerschap : "*Je crois que j'ai bien fait et que j'ai couronné mon oeuvre aux Finances en donnant à ces*

53 *Projet de communiqué présenté par H. de Man au comité interministériel rétréint le 9/3/1938, - PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 554, p. 1.*

54 In zijn memoires sprak de Man van de ontzetting "*l'effroi que la plupart de mes collègues avaient manifesté en entendant l'exposé de mes projets.*" (H. DE MAN, *Après coup*, p. 285). Voor het BWP-Bureau had hij het over "*une forte surprise*" (NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 295: bureau 11/3/1938).

projets un caractère anti-capitaliste. J'en suis très fier et je peux dire que j'ai laissé les finances en meilleur état, une réserve de l'OREC très solide; une dette publique moins lourde et maintenant des projets fiscaux pour rétablir l'équilibre du budget, mais en faisant payer leur part aux très riches."⁵⁵ Na deze verklaring verliet de Man de vergadering. Uit de daaropvolgende discussie bleek dat zijn houding op weinig steun of begrip kon rekenen. De Man's regeringscollega's Spaak en Merlot legden de schuld voor de hele mini-crisis uitsluitend bij de Man zelf. Ze namen het hem vooral kwalijk dat hij volledig op eigen houtje had gehandeld. De socialistische ministers in de regering waren op geen ogenblik ingelicht over de aard van de Man's plannen, en werden er evenzeer als de rest van de regeringsploeg door verrast. Ook Max Buset, die een deel van de ontwerpen mee had voorbereid, was beschaamd in zijn vertrouwen : "Nous avons passé des jours et des nuits pour préparer ces projets, et après, quand j'ai rencontré de Man, il m'a dit «salut»."

EPILOOG

Na de geladen bijeenkomsten van de Ministerraad en van het BWP-Bureau stortte de Man naar eigen zeggen volledig ineen⁵⁶. Hij vertrok onmiddellijk naar Zwitserland om er, ver weg van het gekrakeel in Brussel, tot rust te komen. Toen de Man bijna drie maanden later zijn politieke heroptrede maakte in de Senaat, had de regering Janson reeds de plaats moeten ruimen voor een nieuwe drieledige regering onder leiding van P.-H. Spaak. Het fiscale herstelprogramma was uiteindelijk ook de regering zelf fataal geworden.

Na het vertrek van de Man rustte op de schouders van Soudan de ondankbare taak het fiscale project van zijn voorganger binnen de kortst mogelijke tijd te herwerken. Op vraag van de Ministerraad maakte hij eerst een bilan op van de financiële toestand. Op de Ministerraad van 18 maart 1938 schatte Soudan het globale begrotingstekort op 1,8 miljard BF. Het Herwaarderingsfonds bezat op 15 maart nog 1.244 miljoen BF. Soudan stelde voor daar nog eens 500 miljoen BF van te gebruiken om in de onmiddellijke noden van de Thesaurie te voorzien. De reserve van het Fonds smolt dus verder weg om het tekort op de Gewone Begroting te dekken. Gezien de situatie op de kapitaalmarkt zou het ten vroegste vanaf juli mogelijk zijn nieuwe staatsleningen uit te schrijven. Om het tij te keren voorzag Soudan, naast de fiscale voorstellen die 1,3 miljard BF moesten opbrengen, een forse inkrimping van de

⁵⁵ NOTULEN BWP-BUREAU EN RAAD, Gent, AMSAB, Microfiche n° 296: bureau van 11/3/1938. De bewering dat de OREC (of beter: het Herwaarderingsfonds) nog over nagenoeg 2 miljard BF reserve beschikte was echter manifest onjuist, vermits de Man zelf een maand eerder op de Ministerraad had gewaarschuwd dat de reserve reeds tot 1,3 miljard BF was geslonken (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028: raad 4/2/1938).

⁵⁶ H. DE MAN, *Après coup*, p. 284-285.

uitgaven zowel op de Gewone als op de Buitengewone Begroting⁵⁷. Op de Ministerraad van 5 april stelde Soudan zijn fiscaal ontwerp voor dat zich op heel wat punten baseerde op de uitgewerkte ontwerpen van de Man⁵⁸. Op het vlak van de directe belastingen werden de verhoging van de aanvullende personenbelasting en van de mobiliënbelasting, alsook de invoering van een militaire belasting en van een speciale belasting op de monopoliewinsten (maar dan beperkt tot de zogenaamde concessiemaatschappijen als de steenkoolnijverheid en de trammaatschappijen) overgenomen. Inzake accijnzen zouden niet enkel de rechten op bier en tabak, maar ook die op de minerale waters en op benzine verhoogd worden. Wat de erfenisrechten betrof nam Soudan in vergelijking met de voorstellen van de Man heel wat gas terug (maatregelen voor 40 miljoen BF tegenover 220 miljoen BF bij de Man). Centraal in Soudan's voorstel stond de zogenaamde "surtaxe mobile" die 700 miljoen BF moest opleveren. In feite ging het in grote lijnen om een herinvoering van de nationale crisisbelasting die nauwelijks tien maanden voordien was afgeschaft. Het was een directe belasting gespreid over de hele bevolking zodat ook de kleinere inkomens zouden getroffen worden.

Ook onder deze aangepaste vorm lokte de fiscale ontwerpen heel wat kritiek uit binnen de Ministerraad. Ondanks het voorbehoud van een aantal ministers werd uiteindelijk toch besloten de voorziene wetsontwerpen bij het Parlement neer te leggen omdat de tijd drong. Du Bus de Warnaffe, minister van Justitie, voorspelde dat ze er een hevige tegenstand zouden oproepen. De parlementaire commissies bleken inderdaad slechts met bepaalde onderdelen van het ontwerp te kunnen instemmen. Het verzet kwam uit conservatief katholieke en liberale hoek, en leidde op 13 mei 1938 tot de val van de regering Janson toen de ministers van de katholieke rechterzijde ontslag namen nadat hun fractie bij een vertrouwensstemming tegen de regering had gestemd⁵⁹. Het fiscale herstelprogramma dat onder de regering Spaak ten lange laatste werd goedgekeurd, beperkte zich tot de verhoging van een aantal accijnzen en de onverkorte herinvoering van de nationale crisisbelasting, en vertoonde nog nauwelijks enige overeenkomst met de oorspronkelijke voorstellen van de Man⁶⁰. De opbrengst voor 1938 beperkte zich tot ongeveer 500 miljoen BF. De Gewone Begroting van dat jaar zou afsluiten met een deficit van 845 miljoen BF.

57 Soudan bekloeg er zich over dat de vorige regering, ondanks alle goede voornemens, te vrijgevig was geweest in het verlenen van bijkredieten (MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028: raad van 8/4/1938: "Spaak rappelle que le procédé qui consistait à engager des dépenses de principe sans prendre l'avis du Parlement, a été continuellement encouragé par le Ministre de Man.").

58 MINISTERRAAD 1914-1939, Brussel, ARA, Microfilm n° 2028: raad van 5/4/1938. De Man liet op het Bureau voor Sociaal Onderzoek, het studiebureau van de BWP, door zijn naaste medewerker Halasi een vergelijkende studie maken tussen zijn fiscaal ontwerp en dat van Soudan (PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 554: Rapprochement des projets de lois fiscales de Man et Soudan, note B. Halasi, 28/4/1938, 8 p.).

59 THEO LUYKX en MARC PLATEL, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot 1985*, dl. 1, Antwerpen, 1985, p. 372.

60 Wet van 17 juni 1938 (op twee dagen na één jaar na de opheffing). Zie: R. PUTMAN, *Les impôts directs*, p. 400-403. Begroting van uitgaven en ontvangsten voor 1939, Algemene Toelichting, - *Parlementaire Documenten, Kamer*, zittijd 1938-1939, N° 4, p. 6-9.

Door zijn plotse ontslag had de Man's prestige een flinke knauw gekregen. Binnen zijn eigen partij kon hij op weinig steun rekenen. In de pers werd hij zwaar onder vuur genomen, en kranten die hem, of de regering, nooit gunstig gezind waren geweest spraken van een "diplomatieke ziekte" en een vlucht in het zicht van de moeilijkheden⁶¹. De Rexisten legden in het Parlement zelfs een aanvraag neer tot gerechtelijke vervolging van de minister van Financiën "...qui aurait caché la véritable situation financière du Pays"⁶². Na zijn herstel poogde de Man zich tegen deze aantijgingen te verdedigen. Dat deed hij onder meer in een interview in *Le Peuple* van 30 april 1938, in een redevoering te Charleroi op 30 mei 1938 en later in zijn memoires⁶³. Als hoofdoorzaak voor zijn mislukking wees hij de zogenaamde "révanche du Mur d'Argent" aan. De geldmachten, die hij bijna drie jaar in de regering had bestreden, zouden hem in het bijzonder de wet op de devaluatiewinsten en de kaderwet op de kredietinstellingen kwalijk hebben genomen. Ook de politiek om door schuldconversies en het strategisch aanwenden van de reserve van het Herwaarderingsfonds de onafhankelijkheid van de staat op de kapitaalmarkt te verhogen en de rente te drukken zou in kringen van het bankkapitaal verzet tegen de regering hebben uitgelokt. In dit scenario was de dreiging van een fiscale hervorming die vooral de hogere inkomens zou treffen de druppel die de emmer deed overlopen.

In zijn streven naar eerherstel behaalde de Man tenslotte een persoonlijke overwinning binnen de BWP-top. Op het partijcongres van 6 november 1938 was opnieuw geïnstinueerd dat de Man's rol in de mini-crisis van 9 maart niet zuiver op de graat was geweest. De Man greep dit nieuwe incident aan om een nota te redigeren waarin hij zichzelf rehabiliteerde. Na enige aanpassingen liet hij dit document ondertekenen door zijn toenmalige socialistische collega-ministers, Spaak, Wauters, Merlot, Delattre en Bouchery, en door zijn opvolger op Financiën Soudan⁶⁴. Hierin verklaarden ze dat de Man zijn collega's steeds volledig had ingelicht over de financiële toestand tot aan zijn ziekte die hem belet had zijn fiscale ontwerpen op voorhand kenbaar te maken. Bovendien berustte het gerucht als zou de Man door een buitensporig ontwerp in te dienen de regering Janson ten val hebben willen brengen, op een spijtig misverstand. De nota besloot: "Pendant les trois années qu'il a passées au Gouvernement, le C. de Man, non seulement a fait preuve d'une loyauté au-dessus de tout reproche, mais encore il a bien mérité du Parti." Ondanks deze "opheldering" - die overigens niet publiek werd gemaakt - behielden de gebeurtenissen van begin 1938 een bittere nasmaak.

In een globale evaluatie van de Man's ambtstermijn op het departement van Financiën speelt de heropflakking van de economische crisis aan het einde van 1937 een sleutelrol. Ze ontworptte het budgettaire evenwicht en deed een deel van de

⁶¹ De Man hield een groot deel van de perscommentaren naar aanleiding van zijn ontslag zorgvuldig bij: PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 550 en 551.

⁶² PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 556.

⁶³ Discours te Charleroi: "Henri de Man a repris contact avec la vie politique hier à Charleroi", - *Journal de Charleroi*, (31/5/1938). Ook: H. DE MAN, *Après coup*, p. 285-291. M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man*, p. 257-259.

⁶⁴ Twee afwijkende versies in: PAPIEREN HENDRIK DE MAN, Amsterdam, IISG, N° 379 en 456. De versie gedateerd op 28/11/1938 (N° 456) is wellicht de definitieve.

resultaten teniet die de voorgaande jaren waren bereikt. De positieve balans die aan het einde van de regering van Zeeland II kon worden opgemaakt, werd dan ook door deze ontsporing overschaduwd. Toen de nieuwe minister van Financiën Max-Léo Gérard in mei 1938 bekend maakte dat het Herwaarderingsfonds van de oorspronkelijke 2,8 miljard BF er nog slechts 800 miljoen overhield, lokte dat een publieke verontwaardiging uit⁶⁵. Dat de staatsfinanciën er zó slecht aan toe waren, kwam voor velen blijkbaar als een schok. Minister de Man had dat zeker in de hand gewerkt door zijn talrijke geruststellende en al te optimistische verklaringen. De regering kon natuurlijk niet verantwoordelijk gesteld worden voor het plotse heropflakkeren van de crisis, haar verantwoordelijkheid lag in het bestrijden van de oorzaken en gevolgen ervan. In de korte levensduur die de regering Janson beschoren was, en in een klimaat van groeiende politieke instabiliteit, werkte de Man een ingrijpend herstelprogramma uit. Dat het niet werd goedgekeurd lag echter niet uitsluitend aan het karakter van de voorstellen, maar ook aan de manier waarop de Man ze trachtte op te dringen. Hijzelf zag het natuurlijk anders, en nog lang na de feiten probeerde hij koppig zijn gelijk te bewijzen, opnieuw op een manier die de wrevel van veel van de betrokkenen moet gewekt hebben.

Tot slot kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat als een gevolg van de turbulente gebeurtenissen van begin 1938 het beleid van Hendrik de Man als minister van Financiën wat al te streng is beoordeeld⁶⁶. Het gezonde schuldbeheer, het in wezen voorzichtige begrotingsbeleid en de belangrijke uitbreiding van de overheids-tussenkomen op sociaal en economisch gebied kunnen in de toenmalige context als overwegend positief geëvalueerd worden. Bovendien kan men zich moeilijk inbeelden dat de budgettaire problemen van begin 1938 onder een andere en "betere" minister van Financiën niet zouden zijn voorgekomen. De crisis sloeg onverwacht hard toe en de uitgavenexplosie bleef steeds de collectieve verantwoordelijkheid van de hele regering. In het begin van 1935, onder de behoudsgezinde technocratische regering van Georges Theunis was de begroting óók op enkele maanden tijd ontspoord tot een deficit van nagenoeg 1 miljard BF en in het begin van de jaren 1930 hadden de deficits zich opgestapeld. Wel miste Hendrik de Man de politieke flair om zich met eer uit deze situatie te redden.

⁶⁵ P. WIGNY, *Politique budgétaire*, p. 360.

⁶⁶ Zeker door voorname opinievormers als Fernand Baudhuin en Pierre Wigny.

Stéphane CLOUET, De la Rénovation à l'utopie socialistes. Révolution constructive, un groupe d'intellectuels socialistes des années 1930. Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 249 p., ill. Préface de Léo Moulin.

Cet ouvrage est issu d'une thèse de doctorat dont l'auteur, agrégé d'histoire et chargé de cours à l'Institut d'études administratives et politiques de Nancy, est aujourd'hui professeur en classes préparatoires à Aix-en-Provence. Léo Moulin, qui le préface, en situe bien l'intention: "Certains lecteurs (...) se demanderont peut-être s'il valait la peine de consacrer tant d'efforts et tant de très archéologique patience, à une tentative morte bien avant les trois coups. C'est là le singulier mérite de l'historien: celui de transformer l'un ou l'autre tessou de l'histoire en une pièce rare qui s'insérera peut-être un jour dans un ensemble plus vaste et, de ce fait, plus significatif. Ainsi la petite équipe de *Révolution constructive* retrouvera sa place dans l'histoire" (p. 14).

Dans le foisonnement des courants anticonformistes de l'entre-deux-guerres, *Révolution constructive* n'est certes pas un nom inconnu pour notre association qui, dès sa création en 1973, bénéficia de l'adhésion active de Georges Lefranc, cofondateur et cheville ouvrière de ce groupe d'intellectuels socialistes qui fut le principal vecteur du planisme en France. Mais nul n'avait tenté jusqu'ici d'en retracer la genèse, la vie et la mort, en y ajoutant un chapitre sur sa postérité, qui n'est certainement pas le moins intéressant si l'on sait ne pas s'arrêter au constat d'échec abrupt de l'an 40, comme aiment à le faire les donneurs de leçons a posteriori.

Notre intérêt est d'autant mieux éveillé que *Révolution constructive* représente sur le plan collectif du groupe et pour le socialisme démocratique français une évolution qui rappelle à bien des égards celle d'Henri de Man. Liées entre elles, trois lignes de convergence essentielles apparaissent. *Révolution constructive* est d'abord l'initiative d'une douzaine de jeunes intellectuels socialistes (onze à l'origine: Georges et Emilie Lefranc née Lamare, Maurice et Suzanne Deixonne née Bouilly, Jean Itard, Ignace Kohen, Max Grignon, Jacques Godard, Pierre Boivin, Claude Lévi-Strauss et Robert Marjolin), plus ou moins imprégnés de marxisme, dont aucun n'était assez vieux pour avoir fait la Grande Guerre, mais qui tous, à l'instar d'Henri de Man, la ressentirent comme une "expérience fondamentale" et y puisèrent un "pacifisme indélébile" sur lequel vint se greffer, formation intellectuelle et engagement politique aidant, le besoin d'un socialisme renouvelé et élargi auquel un livre-manifeste, paru chez Valois en 1932 sous le titre de *Révolution constructive*, donna son nom et sa substance.

La genèse de ce titre est en soi révélatrice de l'aspiration du groupe (plus que de sa pensée, qui souffrait par la force des choses d'un manque d'homogénéité et d'une certaine

dispersion), qui avait d'abord pensé à "Horizons socialistes", rappelant les "Perspectives socialistes" de Marcel Déat paru deux ans plus tôt chez le même éditeur. C'est celui-ci qui trancha finalement en faveur de *Révolution constructive*, jugé plus concret et plus porteur - sans savoir évidemment que l'appellation ainsi donnée au groupe ferait écho au "socialisme constructif" d'Henri de Man. Stéphane Clouet montre bien au demeurant qu'il serait erroné de limiter cette influence - une parmi d'autres, assurément, mais décisive - à l'émergence de l'idée planiste qui, pour avoir donné à *Révolution constructive*, son principal levier contre la "sclérose" du parti, présupposait une adhésion antérieure plus profonde aux thèses de l'auteur d'*Au delà du marxisme* et de *L'Idée socialiste*.

Outre le pacifisme et le planisme, une troisième convergence - à laquelle l'auteur ne fait, il est vrai, qu'une brève allusion - montre bien que la démarche de *Révolution constructive*, comme l'a toujours affirmé Georges Lefranc, tirait le groupe bien davantage du côté de de Man que de celui de Déat et du néo-socialisme. Sans parler ici du "refus de parvenir" de ses membres et de leur loyauté envers le parti, on songe à l'importance primordiale attachée, sous l'impulsion des Lefranc, à l'action culturelle et à l'éducation ouvrière, qui se traduisit notamment par la création en 1932 de l'Institut supérieur ouvrier, homologue de l'Ecole ouvrière supérieure organisée une dizaine d'années plus tôt par de Man en Belgique.

Le parallèle pourrait être poussé plus loin et jusqu'en 1940, ce qui ne signifie pas que *Révolution constructive* n'ait été que la copie conforme du planisme belge ou un demanisme français. Tout au contraire, Stéphane Clouet s'efforce, et y réussit très bien, de restituer au groupe sa juste place et son originalité dans le mouvement socialiste de l'entre-deux-guerres - juste place que ne reflète guère sa faiblesse numérique (un millier d'adhérents tout de même), et originalité qui, à défaut d'avoir infléchi le cours des choses au sein de la SFIO, en a montré à sa façon les insuffisances. Léon Blum et la majorité du parti, au contraire de la CGT, firent comme si de rien n'était. *Révolution constructive* aura finalement échoué faute d'avoir pu s'appuyer sur un courant organisé, ce que ses fondateurs (autre point commun avec de Man) voulaient précisément éviter de faire. Mais cette contradiction ne valait-elle pas mieux, à tout prendre, que de s'enfermer dans l'alternative ralliement à la majorité ou risque de scission ?

Le chapitre sur la postérité donne un début de réponse à la question. Entre un Claude Lévi-Strauss parti aux antipodes de la politique ("Je me suis tant trompé en politique, que j'y ai renoncé" - p. 180) et un Georges Albertini devenu le bras droit de Déat (ce qui ne l'empêcha pas, dès sa libération en 1948, de suivre avec succès sa vocation d'"éminence grise"), *Révolution constructive* a contribué à former des hommes comme Robert Marjolin (grand artisan de la construction européenne), Gabriel Delaunay (préfet de la région

Aquitaine) ou Pierre Dreyfus (patron de la régie Renault) qui, à travers leurs réalisations respectives et leur forte individualité, ont su donner corps à leurs idées de jeunesse, quittes à en oublier la source. Stéphane Clouet en a interrogé plusieurs. Sous les traits de l'homme accompli, il n'est pas toujours aisé de retrouver ceux du jeune militant. Du manifeste juvénile au bilan d'une longue vie, le travail de la mémoire - oubli ou reconstruction - est un obstacle plus redoutable que le seul cumul des années. "Un autre que vous, dit Pierre Dreyfus à l'auteur, m'aurait interrogé sur la culture générale que j'ai développée à Renault, je n'aurais pas songé une seconde à *Révolution constructive*. Par ingratitude sans doute..." (p. 194). D'où l'utilité de cette "anamnèse lourde d'enseignements" dont parle Léo Moulin à propos de l'"archéologique patience" de Stéphane Clouet.

Dire que celui-ci a parfaitement réussi dans son entreprise serait toutefois excessif. Le résultat n'est pas toujours à la hauteur de l'intention. Ce n'est pourtant faute ni de documentation ni de conception, l'une et l'autre reposant sur des bases solides attestant le sérieux de l'ouvrage. Sa faiblesse réside plutôt dans une approche parfois superficielle et approximative du contenu idéologique de *Révolution constructive* et de son contexte, ce qui peut s'expliquer en partie par le sujet lui-même, mais aussi par une réflexion un peu courte dans le domaine de l'histoire des idées et des doctrines. Cela donne quelques jugements et raccourcis abrupts sur la pensée de Marx, de Lénine ou de de Man (comme l'influence sur ce dernier de l'Ecole de Francfort, mentionnée à deux reprises, ce qui à mon sens est infondé). Un autre point faible est la rédaction qui choisit de juxtaposer les éléments de l'exposé sans grand souci de construction - sans doute un effet de la diabolique course contre la montre des jeunes universitaires qui doivent faire leur place au soleil... On n'insistera pas sur quelques erreurs et négligences, probablement inévitables, en matière de références par exemple. L'auteur a d'ailleurs eu l'obligeance de nous signaler que, contrairement à ce qu'indique l'index du livre (p. 246), François Mitterrand n'est pas un ancien de *Révolution constructive* - dommage pour la petite histoire ! Signalons tout de même ici que de Man n'a pas consacré sa thèse de doctorat à Marx et Engels (p. 90), mais à l'industrie drapière de Gand au Moyen Âge.

Tempérons ces réserves en admettant qu'un véritable travail de défrichage, comme celui de Stéphane Clouet, peut difficilement être un livre de grande tenue, parce que la recherche à elle seule absorbe beaucoup de l'énergie et de la disponibilité de l'historien. Quoi qu'il en soit, soyons-lui reconnaissants de nous avoir donné, comme le dit Léo Moulin, ce "tesson d'histoire", imparfait, mais qui comble une lacune dans la mosaïque arrachée à l'oubli et à l'ingratitude des hommes envers leur propre passé.

1.10.1992

Michel Brélaz

Johnny ANTHOONS

LA BELGIQUE ET L'ACCEPTATION DE SON PASSE

En Belgique, la perception de la collaboration et de la répression ne sera plus ce qu'elle était avant. Telle est l'impression générale qui semble dominer la presse et l'opinion publique flamande après la parution, en septembre 1991, de l'étude intitulée "Onverwerkt Verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952" et réalisée par Luc Huyse, professeur à la Katholieke Universiteit Leuven, et par ses collaborateurs (1). L'accueil enthousiaste de leur livre s'explique au premier abord par la sensibilité traditionnelle qu'éveille toujours en Flandre la répression de l'incivisme et qui, plus particulièrement, découle de l'humiliation et de la rancune ressenties à l'égard de l'Etat belge (2). Il en résulte que toute publication traitant de la répression d'après-guerre est accueillie avec bienveillance et est vite considérée comme une étape décisive de la recherche historique. C'est, selon toute vraisemblance, dans ce contexte que s'inscrit l'assistance abondante à la journée d'études organisée, à propos du livre précité, par l'Instituut Recht en Samenleving (Katholieke Universiteit Leuven) et par le Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis (Rijksuniversiteit Gent) le 6 septembre 1991 à Louvain.

Si l'on fait abstraction de la sensibilité traditionnelle manifestée par l'opinion flamande en la matière, il n'en reste pas moins que l'approche scientifique qui caractérise le livre "Onverwerkt verleden" permet de parvenir à des conclusions fondées et équilibrées. L'étude se lit facilement et offre dans une première partie une description des six formes de la répression belge, c.-à-d. l'action des tribunaux et des cours militaires, l'épuration civile, l'importance accordée au certificat de civisme, la répression populaire et les épurations internes à laquelle se livrèrent des organismes privés. La deuxième partie retrace l'histoire politique de la répression dans la période 1942-1952 (élaboration de la législation pendant les années de guerre, le

rythme croissant des jugements et la polarisation politique après la libération, l'adoucissement des peines et des attitudes à partir du mois de mars 1947). Dans la troisième partie, les jugements rendus par les tribunaux et par les cours font l'objet d'une analyse statistique où se manifeste le plus clairement la méthode empirique des chercheurs. Les différents types de jugements sont soigneusement examinés sur la base des extraits publiés au Moniteur belge le recours à l'informatique moderne s'avérant très utile à cet égard (3). D'après cette analyse, la répression d'après-guerre portait atteinte, de manière excessive, à l'égalité devant la loi: le montant des peines variait considérablement avec le temps (durant les premiers mois, les peines furent beaucoup plus sévères que par la suite) et selon les arrondissements judiciaires. Au surplus, les auteurs arrivent à la conclusion que, contrairement à ce qui est communément supposé, la répression ne frappa pas, toutes proportions gardées, beaucoup plus de flamands que de francophones (la proportion des jugements établis en néerlandais et de ceux établis en français correspond nettement aux pourcentages qu'avaient, à l'époque, les deux groupes linguistiques dans la population belge). La quatrième partie rattache la répression de l'incivisme à son contexte non juridique et notamment à son exploitation pour des motifs purement politiques (la liquidation, par les trois partis traditionnels, des mouvements d'"Ordre Nouveau" et les tentatives faites par les gouvernements de gauche pour rompre le pouvoir du bloc catholique). Dans l'épilogue du livre, Huyse et ses collaborateurs font appel à la bienveillance du monde politique belge d'aujourd'hui. Afin de régler une fois pour toutes les conséquences sociales et humaines de la répression, ils rompent une lance, non pour une amnistie, mais pour une réhabilitation qui, tout en effaçant les effets pratiques dont souffrent toujours les condamnés, laisse subsister la question de leur culpabilité.

Appliquant une méthode empirique et scientifique, les auteurs de "Onverwerkt verleden" ont procédé à une analyse globale de la répression de l'incivisme. On ne peut que s'en réjouir, en rappelant que de Man avait jadis prévu le jour où se calmeraient "les spasmes actuels d'une opinion terrorisée, empoisonnée et affolée" (4). L'approche des auteurs a cependant pour conséquence que les cas individuels ne retiennent que peu leur attention. On ne

s'étonnera donc pas que l'étude reste muette sur le traitement judiciaire dont fut victime de Man après la guerre (5) et n'ait guère de répercussions sur ce plan précis. Aussi convient-il mieux, à nos yeux, d'opérer en sens inverse en se demandant si les écrits de de Man, en particulier ceux consacrés à la répression, peuvent être utiles pour juger le livre "Onverwerkt verleden". De Man visait d'ailleurs non seulement à réfuter les accusations portées contre lui par la justice belge, mais également à offrir des réflexions d'ordre général sur les origines de la répression et sur la manière dont celle-ci était menée (6). Le rappel de ces considérations très critiques ne découle pas d'un parti pris "anti-répression", mais a pour but de mettre en évidence les thèmes globaux qu'en l'occurrence aucune analyse ne peut passer sous silence.

Ces réflexions se résument en gros à deux thèmes. Le premier concerne la violation des principes généraux du droit qu'il dénonçait à la suite de sa condamnation (7). Il s'agit là de principes formant partie intégrante de l'ordre judiciaire occidental et/ou ancrés dans la constitution belge: interdiction de tribunaux d'exception (selon de Man, les délits politiques ne pouvaient nullement être soumis à des tribunaux d'exception militaires), interdiction de la peine de la confiscation des biens, abolition de la mort civile, respect des fondements légaux de l'acquisition et de la perte de la nationalité belge, séparation des pouvoirs, non-rétroactivité de la loi pénale, présomption d'innocence en faveur de tout non-condamné et liberté d'expression (en 1948, la justice belge fit saisir l'édition de Cavalier Seul). Le deuxième thème, qui, il est vrai, est beaucoup moins abordé dans les écrits de de Man, se rapporte à la dimension politique et sociale de la répression. A ses yeux, l'hostilité des partis politiques, ainsi que le fait que l'intérêt de parti et le souci de la situation personnelle étaient préférés aux injonctions de la conscience, n'étaient pas étrangers à "un état généralisé de psychose d'après-guerre, où les meilleurs n'ont souvent le courage de leurs opinions qu'en privé, tandis que la masse adhère à celles qu'il convient d'avoir par prudence sinon par conviction" (8). Il est en effet difficile de négliger le rôle joué par la presse et par l'opinion publique dans la période d'après-guerre.

La question de savoir dans quelle mesure la répression de l'incivisme respecta les principes du droit traditionnel, est amplement traitée dans "Onverwerkt verleden" et les auteurs l'ont examinée plus spécialement du point de vue de l'égalité devant la loi. Certes, il leur est impossible de souscrire sans réserves à la critique la plus véhémement formulée par les collaborateurs, à savoir que, pendant des années, la justice belge viola avec excès l'Etat de droit. A ce propos, ils attirent l'attention sur les diverses mesures de correction prises à partir de 1946 (9). Dans leur conclusion, ils ne manquent cependant pas de relever trois sources d'injustice: le jugement différent des collaborations économique et politique, la réduction considérable que subissaient, au fur et à mesure que les années s'écoulaient, les montants des peines imposées pour les mêmes délits et l'importance du favoritisme (10). De l'avis des auteurs, ce sont ces éléments qui secouèrent profondément la confiance dont avaient bénéficié jusqu'alors la classe politique et la justice. La réhabilitation qu'ils préconisent a précisément pour but la poursuite de la réflexion sur les événements de l'époque. A leurs yeux, toute réflexion de ce genre peut d'ailleurs s'avérer utile, car elle nous rappelle la fragilité des principes de droit les plus élémentaires (11).

Si l'idéal de l'égalité devant la loi fait l'objet d'un examen détaillé, les autres principes énumérés ci-dessus le font d'autant moins. L'instauration de tribunaux militaires, l'épuration civile et la justice populaire auraient sûrement pu être confrontés à ces principes, mais, pour des raisons difficiles à comprendre, les auteurs ne se prononcent pas. En ce qui concerne la compétence des tribunaux militaires, ils signalent qu'elle était controversée aussi bien pendant qu'après la guerre, mais ils se gardent de trancher: "Ce qui nous intéresse, c'est l'exécution de fait de ce qui fut prévu le 26 mai 1944" (12). L'épuration civile se fondait sur l'arrêté-loi du 19 septembre 1945 et visait à priver les partisans de l'ennemi de certains ou de tous les droits énumérés à l'article 123sexies du code pénal. Ses victimes pouvaient être pénalisées, du moins en première instance, à la seule demande de l'auditorat militaire, sans jugement régulièrement rendu par un tribunal et donc sans possibilité de procédure contradictoire! Il en résultait pour les personnes visées, qui

pouvaient, il est vrai, interjeter appel auprès des tribunaux civils, une expulsion de la vie publique (interdiction de publier, d'exercer les fonctions de médecin, de notaire, d'avocat etc.). Les auteurs consacrent nombre de pages aux origines de l'arrêté-loi du 19 septembre 1945, à son application, à sa portée politique, ainsi qu'à ses conséquences pour les victimes ("une sorte de mort civile" - 13). Cependant, ils ne posent pas la question de savoir si cet arrêté-loi était conforme aux principes du droit traditionnel. Pour ce qui est de la répression populaire, il ne conviendrait même pas de se la poser. Aux yeux des auteurs, il importe de ne pas succomber à la grande tentation de confronter les événements de l'époque à des valeurs considérées comme universelles de nos jours; le résultat serait nécessairement accablant (14). Huyse et ses collaborateurs considèrent notamment que la situation spéciale de la Belgique à l'époque de la libération constituait une période de transition (anomie) se caractérisant par l'absence des notions de loi et d'ordre. Ils invoquent également le fait que durant les quarante années écoulées, la conscience éthique a connu une forte expansion. Ils admettent toutefois le manque de responsabilité des autorités politiques, c.-à-d. leur indifférence (et même, à certains moments, leur refus), alors qu'elles avaient dû limiter et réprimer la justice populaire (15).

Il ressort de ce qui précède que les auteurs n'ont pas su trancher sans équivoque la question du respect de l'Etat de droit. Ou bien l'on estime qu'elle ne relève pas d'une étude strictement scientifique et que, comme le suggère le passage concernant les tribunaux militaires, seuls les faits réels peuvent être abordés - et si l'on choisit cette option, il est difficile de comprendre pourquoi l'idéal de l'égalité devant la loi devrait servir de critère. Ou bien l'on se rallie au point de vue qu'il s'agit là de principes élémentaires revêtant actuellement un caractère universel et qui, de ce fait, entrent à juste titre dans le cadre d'un examen serein. Or, tout porte à croire que Huyse et ses collaborateurs, sans pour autant l'admettre, se réclament plutôt de la deuxième approche. Sinon pourquoi attacheraient-ils tant d'importance à l'égalité devant la loi, pourquoi lanceraient-ils un appel, non dénué d'émotion, à la classe politique actuelle en faveur d'une réhabilitation sociale des victimes de la répression

et pourquoi déploreraient-ils la fragilité des principes de droit les plus élémentaires? Il en va de même de leur jugement à l'égard des magistrats qui, au cours des premiers mois après la libération, imposaient des peines excessives et semblaient agir "sous l'empire de la passion": "Les dieux avaient soif et il fallait des mois pour les assouvir" (16). Il est en revanche surprenant que, de l'avis des auteurs, la justice populaire ne puisse être confrontée à des normes juridiques. Affirmer que la conscience éthique a connu une trop forte expansion dans les quarante années écoulées et qu'il importe avant tout de situer les événements "à leur époque", n'est pas un argument très convaincant. On peut rétorquer en premier lieu que les principes en cause étaient admis comme tels bien avant la seconde guerre mondiale. Deuxièmement, il serait tout aussi aisé d'avancer la même objection au sujet de l'égalité devant la loi, qui sert de critère quoi qu'il en soit.

C'est dans le sillage de l'historien néerlandais

E.H. Kossmann, entre autres, que Huyse et ses collaborateurs parviennent à la conclusion que le châtiment de la collaboration dans les pays voisins n'a pas été plus léger qu'en Belgique (17). Faute de temps et des possibilités nécessaires, il ne nous est pas possible de vérifier en détail cette conclusion. Nous nous permettons quand même de faire une observation critique. Elle a trait au nombre manifestement élevé des peines de mort prononcées et exécutées en Belgique. Pour un chiffre de population comparable, il y eut, par rapport aux Pays-Bas, 23 fois plus de condamnés à mort (2900 en Belgique, 123 aux Pays-Bas) et 6 fois plus de personnes exécutées (242 en Belgique, 38 aux Pays-Bas) (18)! Michel Brélaz n'exagère assurément pas en qualifiant les chiffres belges d'énormes (19). Selon toute probabilité, la rigidité de l'arrêté-loi du 17 décembre 1942 qui ne prévoyait pour trois types de collaborations (militaire, économique et politique) qu'une seule sanction, c.-à-d. la peine de mort (20), n'est pas étrangère à cette donnée impressionnante.

La dimension politique et sociale de la répression n'est certes pas négligée dans l'étude "Onverwerkt verleden" et c'est surtout le clivage entre la droite et la gauche (dans les années quarante, "la droite" était synonyme du bloc catholique, alors que "la gauche" englobait les libéraux, les socialistes et les commu-

nistes) qui a préoccupé les auteurs. Bien qu'à leur avis il ne convienne point de considérer la répression comme un conflit entre la droite et la gauche, ils avancent qu'elle fut exploitée pour des motifs non juridiques s'appuyant sur une stratégie politique indéniable. Celle-ci ne visait pas seulement à donner le dernier coup aux mouvements de collaboration; elle découlait aussi des tentatives des partis de gauche pour s'emparer du pouvoir: "Pendant un an, les gouvernements de gauche essayèrent de briser, par la voie de l'exclusion d'électeurs, d'élus et de fonctionnaires, le pouvoir de la droite" (21). L'épuration civile (arrêté-loi du 19 septembre 1945) joua à cet égard un rôle essentiel.

Si cette manière de voir nous paraît tout à fait justifiée, il conviendrait de l'élargir à quelques aspects supplémentaires. Ainsi vaudrait-il la peine de vérifier si le clivage entre la droite et la gauche a influencé la justice populaire. On pourrait aussi se demander dans quelle mesure la répression était liée à un autre conflit qui ne bouleversa pas moins les esprits à l'époque, à savoir la question royale. Il importerait enfin d'examiner si l'antithèse droite-gauche ne prolongeait pas la poursuite du clivage, surgi pendant la guerre, entre collaborateurs et résistants. Il existe des études qui offrent déjà quelques éléments de réponse à cet égard. Partant entre autres d'une enquête de la presse, l'historien flamand Lode Wils croit pouvoir conclure, dans son "Honderd jaar Vlaamse Beweging", que les actes de violence s'inscrivaient, aussi bien pendant qu'après la guerre, dans une lutte pour le pouvoir, menée principalement par la tendance communiste, et qui consistait également à organiser des manifestations dans les salles des tribunaux et à intimider les avocats. Dans cette lutte, le mouvement catholique fut de plus en plus isolé vis-à-vis des autres mouvements en ce qui regardait aussi bien la répression de l'incivisme que la question royale (22). Selon Wils, les multiples actes de terrorisme commis en été 1944 traduisaient moins l'esprit de haine et de vengeance que "l'espoir que l'escalade de violence donnerait naissance, lors de la libération, à un désordre complet où les partisans communistes pourraient prendre le pouvoir ou une partie aussi grande que possible du pouvoir" (23). Aux yeux de Wils, c'est d'ailleurs dans le même contexte que fut relancée, aux mois d'avril et de mai 1945, c.-à-d. après l'effondrement de l'Allemagne et le retour des

prisonniers de guerre, la justice populaire sur l'initiative de la presse communiste et avec le soutien de certains journaux socialistes et libéraux (24). Dans son "Léopold III et Henri de Man", Michel Brélaz tente de découvrir les causes profondes des actes de violence. Il accorde une grande importance aux notions de trahison et d'incivisme, ainsi qu'à la néfaste évolution du droit de la guerre sous l'influence de la résistance, qui a abouti à la guerre civile permanente et au terrorisme actuel (25). D'après lui, la répression de l'incivisme eut "pour conséquence d'institutionnaliser la transformation de la guerre interétatique en guerre totale, notamment en prolongeant et en sanctionnant en temps de paix le clivage idéologique apparu en temps de guerre entre collaborateurs et résistants" (26).

Comme nous l'avons indiqué ci-dessus, Huyse et ses collaborateurs tendent plutôt à ramener la justice populaire à l'anomie et à la déchéance des valeurs subies par la Belgique après quatre années d'occupation. C'est la raison pour laquelle ils ne peuvent marquer leur accord sur la thèse que les événements de l'époque doivent être attribués à un plan de campagne conçu de propos délibéré par un mouvement politique (27). Les auteurs ne parviennent pourtant pas à l'infirmier au moyen d'une étude approfondie de la presse et des mobiles des collaborateurs et des résistants; une telle étude ne déboucherait d'ailleurs pas nécessairement sur les mêmes conclusions que celles de Wils et de Brélaz. Quoi qu'il en soit, la déchéance de la conscience éthique résultant de la guerre, ainsi que ses effets sur l'attitude prise par certains mouvements politiques, ne font pas l'objet d'un examen approfondi dans "Onverwerkt verleden". A l'instar d'Els Witte (28), nous pouvons donc conclure en disant que Huyse et ses collaborateurs se sont probablement trop orientés vers les aspects juridiques et institutionnels de la répression. Leurs analyses et jugements de la législation, de la jurisprudence et des stratégies politiques sont, sans conteste, bien étayés; le lecteur qui cherche à mieux comprendre l'arrière-plan idéologique et psychologique reste néanmoins quelque peu sur sa faim.

Notes

- (1) L. HUYSE, S. DHONDT et collaborateurs. Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952. Louvain, Kritak, 1991. 312 p. Pris au pied de la lettre, le titre "Onverwerkt verleden" veut dire "le passé non digéré".
- (2) On peut soutenir à ce sujet que le poème dédié au nationaliste flamand August Borms par l'auteur renommé Willem Elsschot reflète douloureusement la mémoire collective de la Flandre. Suite à l'exécution de Borms, Elsschot dénonça avec force "la lâcheté inouïe et la honte irréparable dont la marque infâme nous brûle le front" ("O lafheid ongehoord, o niet te delgen schand, waarvan 't infame merk ons op het voorhoofd brandt" - W. ELSSCHOT. Borms, in Verzameld Werk. Amsterdam, 1980³, p. 799-800). Le poème contient également des réminiscences de l'oppression et de la tyrannie subies à l'époque espagnole.
- (3) Ainsi, les auteurs de "Onverwerkt verleden" ont pu compléter les recherches de J. GILISSEN (voir surtout son Etude sur la répression de l'incivisme, in Revue de Droit Pénal et de Criminologie. 1950-1951, p. 513-628) qui n'avait pas encore accès aux techniques d'informatique.
- (4) H. de MAN. Notes complémentaires à mes lettres des 7 et 15 septembre et 9 novembre, in Le "dossier Léopold III" et autres documents sur la période de la seconde guerre mondiale (réunis, présentés et édités par Michel Brélaz). Genève, 1989, p. 154 (doc. A.XIII).
- (5) Jugements du Conseil de guerre du Bruxelles des 12 septembre 1946 et 6 février 1950. Le premier jugement fut confirmé par l'arrêt de la Cour militaire du 29 mars 1947 (Voir M. BRELAZ. Léopold III et Henri de Man. Genève, 1988, p. 19-74, P. DODGE. Beyond Marxism: the Faith and Work of Hendrik de Man. La Haye, 1966, p. 208-209 et p. 241-243, et M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN. Hendrik de Man. Een biografie. Anvers-Utrecht, 1972, p. 368-377).
- (6) H. de MAN. Jugement du 12 septembre 1946, in Le "dossier Léopold III" et autres documents.... Genève, 1989, p. 350-357 (doc. B.30), Pétition au Sénat, Ibid. p. 358-412 (doc. B.31) et Lettre au Président du Conseil de guerre, Ibid. p. 424-432 (doc. B.33).

- (7) Voir surtout la Pétition au Sénat, annexe 1 (Mémoire justificatif), première partie, Ibid. p. 361-371 (doc. B.31).
- (8) Ibid. p. 366-367.
- (9) L. HUYSE, S. DHONDT et collaborateurs. Op. cit. p. 281.
- (10) Ibid. p. 281-282.
- (11) Ibid. p. 286.
- (12) "Wat ons interesseert, is de feitelijke werking van wat op 26 mei 1944 is ontworpen" (Ibid. p. 69). L'arrêté-loi déclarant compétents les tribunaux militaires en matière d'actes de collaboration vit le jour le 26 mai 1944.
- (13) Ibid. p. 26.
- (14) Ibid. p. 46.
- (15) Ibid. p. 46-47.
- (16) "De goden hadden dorst en het lessen ervan heeft maanden geduurd" (Ibid. p. 249).
- (17) Ibid. p. 281; E.H. KOSSMANN. De lage landen 1780-1980: twee eeuwen Nederland en België. Dl. 1. Amsterdam, 1986, p. 222.
- (18) Th. LUYKX. Politieke geschiedenis van België. Dl. 2 (van 1944 tot 1977). Amsterdam-Bruxelles, 1977, p. 454.
- (19) M. BRELAZ. Op. cit. p. 299.
- (20) L. HUYSE, S. DHONDT et collaborateurs. Op. cit. p. 60-67.
- (21) "Eén jaar lang werd door de linkse regeringen geprobeerd om via de uitstoting van kiezers, verkozenen en ambtenaren de macht van de rechterzijde te breken" (Ibid. p. 279).
- (22) L. WILS. Honderd jaar Vlaamse Beweging. Geschiedenis van het Davidsfonds. Deel 3: In en rond Wereldoorlog II. Louvain, 1989, p. 263.

- (23) "de hoop dat de spiraal van bloedvergieten bij de bevrijding zou leiden tot een volledige chaos waarin de communistische partizanen de macht zouden kunnen grijpen, of een zo groot mogelijk deel van de macht" (Ibid. p. 247).
- (24) Ibid. p. 261.
- (25) M. BRELAZ. Op. cit. p. 40-50.
- (26) Ibid. p. 43.
- (27) L. HUYSE, S. DHONDT et collaborateurs. Op. cit. p. 45-46; L. HUYSE. Onverteerd verleden. Over de geschiedschrijving van collaboratie en repressie, in Ons Erfdeel. 33, (1990) 2, p. 239-243; voir également la réplique de L. WILS, in Ons Erfdeel. 33, 1990, 4, p. 617-618.
- (28) E. WITTE. De repressie van de collaboratie, in Ons Erfdeel, 35, (1992), 2, p. 306-309.

